

fites

núm 11 - any 2011

Aquesta publicació ha rebut un ajut econòmic de

GOVERN DE LES ILLES BALEARS
Conselleria d'Educació, Cultura i Universitats

SUMARI

Editorial	2
Per Mèmorìa	3
· Centenari del naixement d' Antoni Costa Ramón (1911-1969).	
· La carretera de Sant Antoni (C-731).	
· 150 Anys de la substitució de la rampa d'accés a Dalt Vila i remodelació de la plaça de la Constitució (1861).	
· 1711 – Conflictes per les salines a la guerra de Successió.	
· 1911 – Es publica <i>Ibiza arqueològica</i> d' Artur Pérez-Cabrero.	
Artesanía púnica en Ibiza: las placas en terracota.	7
CLAUDIA MEZZANOTTE	
Sobre dos ánforas selladas en Ibiza.	25
ANA MEZQUIDA ORTI, JOSEP TORRES COSTA	
El portal d'un edifici islàmic al jaciment de sa Capelleta.	30
RICARD MARLASCA MARTÍN, JOSEP M. LÓPEZ GARÍ, MARIA J. ESCANDELL TORRES	
Aportacions de dades biogràfiques de Lluís Tur i Palau.	42
C. GUERAU D'ARELLANO I TUR	
Notes Breus	51
Sobre epigrafia amfòrica ròdia al jaciment de Can Servent.	
JOAN ROIG RIBAS	
Novetats bibliogràfiques	54
Una ullada a Internet	61
FERRAN NOGUÉS	
Informació del MAEF	
Memòria de les activitats del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera.	66
JORDI H. FERNÁNDEZ GÓMEZ	
Informació de l'AAMAEF.	78
Memoria de actividades 2010	
HELENA JIMÉNEZ BARRERO	

FITES núm. 11 • any 2011

EDITA:	Associació d'Amics del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera Via Romana, 31 - 07800 Eivissa Tel. 971 30 17 71- Fax 971 30 32 63 • aamaef@telefonica.net
DIRECTORA:	Ana Mezquida Orti
SECRETARI DE REDACCIÓ:	Ernest Prats García
CONSELL DE REDACCIÓ:	Ana Colomar Marí, Jordi H. Fernández Gómez Pere Vilas Gil, Sergio Moreno Torres
MAQUETACIÓ I IMPRESSIÓ:	Fent Impressió - Fentweb.net - 96 203 39 39 - info@fentimpressio.net
DIPÒSIT LEGAL:	V-5138-2007 PREU: 6 €

EDITORIAL

Estem immersos en un període de crisi que ha provocat, i continuarà provocant, importants retallades econòmiques a les inversions que es realitzen en diferents camps de la societat, entre els quals es troben, especialment, la cultura i l'educació. En períodes com aquests, la cultura sol considerar-se com a una cosa "supèrflua" un "luxe" del que es pot prescindir en favor de coses "realment importants". Però, malgrat això, d'aquest panorama tant poc falaguer, aquest any hem assistit a dos fets que encara ens aporten una mica d'esperança de cara al futur. D'una banda aquest estiu s'ha produït la inauguració de la museïtzació del jaciment de sa Capelleta, del qual es recull un article en aquesta revista. Aquest jaciment, que no va estar exempt de polèmica en el seu moment, es va començar a excavar l'any 2002 i s'hi van posar al descobert restes de diversos períodes: un barri islàmic del segle XI-XII dC. a extramurs de Madina Yabisâ, una necròpoli romana i un santuari púnic del segle IV aC. L'any 2008 el solar va ésser comprat pel Consell Insular i les obres de museïtzació van estar finançades pel Consell Insular i per la Unió Europea amb fondos FEDER.

A més d'aquest jaciment, també hem assistit a la inauguració per part, en aquest cas de l'Ajuntament de Santa Eulària des Riu, del Centre d'Interpretació del Molí de can Planetes, on vilatans i turistes podran conèixer de primera mà com era la vida i el treball al camp no fa tant de temps.

Si ens quedem aquí podríem pensar que, malgrat tot, les coses no van tan malament i s'ha produït un important avanç en la recuperació i conservació de part del patrimoni de la nostra illa, àdhuc en aquests moments tan crítics.

Però aquest és un any de llums i ombres, perquè encara que s'han produït aquests avanços hem de seguir lamentant que, a causa d'una exces-

siva lentitud administrativa en la tramitació dels expedients, no s'hagi produït encara l'esperada inauguració de les obres de reestructuració del Museu Monogràfic del Puig des Molins, encara que sabem que les obres de muntatge de l'exposició permanent ja han estat adjudicades pel Ministeri de Cultura, per la qual cosa tenim l'esperança de que al primer trimestre del 2012 pugem gaudir d'aquest Museu, que porta més de deu anys tancat al públic.

A aquesta lamentable situació, cal afegir el tancament del Museu Arqueològic a Dalt Vila motivat pel començament de les obres de restauració del Baluard de Santa Tecla. Aquesta obra imprescindible, per tal de pal·liar les filtracions que es produïen al museu, de la que ens varen fer ressò a una anterior editorial de *Fites*, en la que també s'esmentava el tortuós recorregut i problemes d'accés per aquelles persones amb dificultats locomotrius, implicava l'aixecament de tot l'encaixat de pedra de la plataforma exterior, per la qual cosa es va tenir que desmuntar el museu per tal d'evitar que els materials exposats sofrissin alteracions per les filtracions de les aigües a causa de les pluges. Aquestes intervencions que varen començar el mes d'octubre de 2010, han motivat que els nostres visitants no hagin tingut l'oportunitat de conèixer una de les millors col·leccions del món púnic.

Cal esperar ara, que el muntatge del Museu Monogràfic finalitzi quan abans i que, al mateix temps, el Ministeri de Cultura habiliti urgentment, una partida econòmica per tal de reparar les lesions que, a causa de les humitats, han afectat al Museu de Dalt Vila, perquè les dues seccions del Museu, obrin quan abans les portes al públic, per satisfacció de tots els qui estimen el nostre patrimoni arqueològic.

PER MEMÒRIA

Antoni Costa i Ramon

CENTENARI DEL NAIXEMENT D'ANTONI COSTA RAMON (1911-1969)

Antoni Costa Ramon va néixer el 27 de gener de 1911 a la Marina, al carrer Bisbe Cardona (anteriorment anomenat carrer *Isabel II* fins a l'any 1931, carrer *Fermín Galan* durant la República, i carrer *José Antonio* després). Era fill de Josep Costa Roig, conegut com el metge *Pepet* i germà de Josep Costa Ramon, advocat i gran coneixedor del dret foral de les Pitiüses. Després d'haver acabat el batxillerat a Eivissa, estudià a l'Escola Industrial de Terrassa, on va rebre el mes d'agost de 1932 el títol professional de Tècnic Electricista.

Des de molt jove s'interessà per la cultura, la història i el patrimoni. Era soci actiu de la societat cultural i artística *Ebusus*. Quan també n'era el bibliotecari proposà l'edició d'una revista mensual de títol *Ibiza*, que començà a publicar-se l'any 1944, sota la direcció d'Enric Fajarnés Cardona. Antoni Costa també hi publicà diversos articles històrics sobre la construcció naval i la marina a Eivissa. L'any 1963 fou nomenat president de la societat

Ebusus, càrrec que va haver de deixar per problemes de salut el gener de 1964.

Impulsada la creació de l'*Institut d'Estudis Eivissencs*, formà part de la comissió que va gestionar la incorporació de l'entitat al *Patronat José Maria Quadrado, del Consejo Superior de Investigaciones Científicas* (CSIC). Amb la fundació de l'*Institut d'Estudis Eivissencs* l'any 1949, la revista *Ibiza*, que havia estat cedida per *Ebusus*, es convertí en l'òrgan del recent creat institut. Aquest estava constituït en quatre seccions: Arqueologia i Art, Història i Lletres, Ciències i Geografia, i Etnologia i Costumisme. Isidor Macabich presidia la secció d'Història i Lletres, i Antoni Costa n'era el secretari. A la segona època de la revista *Ibiza*, ja com a revista de l'*Institut d'Estudis Eivissencs*, publicà un interessant article sobre els límits del quartons d'Eivissa el 1791. Igualment, la revista *Eivissa* ha publicat alguns treballs a títol pòstum d'Antoni Costa, revisats i editats per Rosa Vallés.

A l'àmbit professional, l'any 1934 començà a treballar com a director a la fàbrica d'electricitat d'Abel Matutes Torres. L'any 1955 ingressà a GESA com a responsable dels serveis tècnics i dos anys després fou nomenat Delegat per a Eivissa i Formentera, treballant en el procés d'electrificació de les illes.

Antoni Costa era una persona reconeguda tant per la seva tasca professional com per la participació activa en la vida social i cultural eivissenca. Gran aficionat a la fotografia, l'any 1953 fou premiat per la fotografia "Reposo" durant el I Saló Nacional d'Art Fotogràfic a Eivissa. L'any 1960 participà en la reforma de l'enllumenat del passeig de Vara de Rey, inspeccionant i controlant de forma desinteressada tots els treballs. També fou membre de la Comissió Municipal Mixta per a la Defensa del Patrimoni Històric-Artístic de la ciutat d'Eivissa, que s'havia creat el mes de juliol de 1966.

Com a investigador, la seva obra més important i extensa és *La triple murada àrabe*, publicada l'any 1962 i reeditada en català l'any 1985, on fa un estudi del traçat de la fortificació medieval i la vila

d'Eivissa, a partir de dos plànols de l'Arxiu General de Simancas del segle XVI: *Il Ritratto grande della fortezza de Iviça* de Calvi i *Traça de Iviça*.

Una altra de les tasques importants d'Antoni Costa fou l'elaboració d'un fitxer bibliogràfic de les illes Pitiüses, un recull quasi exhaustiu de llibres, articles i cartografia anteriors a l'any 1964, de totes les temàtiques. Aquest recull que conté al voltant de 1200 fitxes fou publicat l'any 1986, en edició pòstuma, baix el títol *Fitxes de bibliografia pitiüsa*, i encara avui és una eina d'obligada consulta.

Quan Antoni Costa morí l'any 1969, estava realitzant un estudi sobre l'evolució històrica de la ciutat d'Eivissa. Aquest treball fou publicat l'any 1997 amb el títol *La ciutat i badia d'Eivissa*. L'edició i els comentaris a les il·lustracions anaren a càrrec de Rosa Vallés.

El mètode d'investigació que emprava Antoni Costa li ha merescut ser considerat un dels nostres millors investigadors. Complementava la localització i estudi de documentació dels arxius i la bibliografia existents amb l'estudi de camp a través de l'observació i coneixement del medi. Així els seus estudis encara són actuals i de referència obligada, convertint-se en el punt de partida per a altres investigacions i estudis posteriors. Rosa Vallés el cita com "*un gran home que, estimant tant la seua terra, va saber traspasar els límits del localisme*".

Fou col·laborador de *Diario de Ibiza*. Gran amic d'Isidor Macabich, aquest li dedicà un poema amb motiu de la seva mort ocorreguda el 7 de desembre de 1969, publicat a aquest mateix diari dos dies després.

L'any 1973 l'Ajuntament d'Eivissa li dedicà el carrer que discorre des del baluard de Sant Joan a la plaça del Sol, anomenat Ronda d'Antoni Costa Ramon (abans carrer Murada). Amb motiu del Centenari del seu naixement, el 27 de gener de 2011, es descobrí una placa commemorativa a la seva casa natal de la Marina, i fou l'Escriptor del mes de gener a la Biblioteca Municipal.

L'Associació d'Amics del Museu d'Eivissa i Formentera i el Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera dedicà una conferència a la figura i obra d'Antoni Costa, a càrrec de Fanny Tur, dins la IV edició de *Personatges de la nostra història*.

LA CARRETERA DE SANT ANTONI (C-731)

El poble de Sant Antoni es desenvolupa al voltant del gran port natural de Portmany per les bones condicions d'abric dels temporals de llevant y mes-tral que aquesta badia li proporciona. Un informe de 1845, en temps de l'alcalde Joan Bonet, ja diu que un port tan bo s'hauria d'aprofitar i construir una carretera per tal d'impulsar el comerç.

Per Reial Ordre del 13 de juliol de 1853 es preveu la consignació de fons de la Diputació Provincial, en concret s'ordena la segregació 120.000 reials de la consignació general de carreteres de la província i de les obres del port d'Eivissa per invertir-los en la construcció de la carretera que havia d'unir la ciutat d'Eivissa amb el poble de Sant Antoni.

El 1860, amb motiu d'una visita reial a Mallorca, l'Ajuntament d'Eivissa acordà nomenar una comissió per anar a Palma a saludar la reina Isabel II i sol·licitar-li algunes millores per a l'illa, entre les quals hi havia la construcció de la carretera a Sant Antoni; l'any següent, el 1861, s'iniciaren les obres i varen estar pràcticament acabades el 1869, inaugurades oficialment el 1870 i posada en servei el 1871.

El projecte va ser realitzat per l'enginyer Emili Pou, qui també projectà l'ampliació del port d'Eivissa i d'alguns dels fars principals, i en fou el director de l'obra el també enginyer Francesc Prieto Caules, de Maó. La seua extensió era de 15'31 Km. Per salvar el traçat pràcticament rectilini i solucionar la dificultat que presentaven alguns petits pujols es va rebaixar el terreny i es varen construir dos petits ponts, coneguts popularment per "es primer pont" i "es segon pont", segons el sentit de Vila cap a Sant Antoni, un per salvar el torrent de ses Dones i l'altre el torrent des Baladre. L'arxiduc Lluís Salvador a la seua obra "les Antiques Pitiüses" diu que a l'estiu de 1867 encara faltaven alguns trams per acabar.

Segons l'Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera, la seua construcció es va fer seguint les tècniques més avançades a l'època en el camp de l'enginyeria civil. La carretera feia possible el moviment de carruatges cap a la ciutat impulsant així l'economia del sector primari, i anys més tard la primera línia regular

d'autobusos entre les dues poblacions, tal com exigia una població en augment constant.

No obstant això, el 1885 el diputat per Eivissa Fernando de Velasco presentà dues proposicions de llei, una en què reclamava la finalització de la carretera de Sant Antoni (es veu que, tot i la inauguració encara no estava acabada) i l'altra la declaració del port de Sant Antoni d'interès general.

150 ANYS DE LA SUBSTITUCIÓ DE LA RAMPA D'ACCÉS A DALT VILA I REMODELACIÓ DE LA PLAÇA DE LA CONSTITUCIÓ (1861)

Originàriament el tambor d'accés a Dalt Vila pel portal de ses Taules no tenia el mateix traçat que en l'actualitat, sinó que torcia cap a la plaça del Carbó, lloc on aquest mineral era comercialitzat. L'Arxiduc Lluís Salvador inclou a la seva obra un gravat de com era abans de la seva remodelació.

L'any 1861 l'Ajuntament d'Eivissa, va acordar la substitució d'aquesta rampa per una altra més recta, moderna i perpendicular a la porta, el portal de ses Taules. Si bé la baixada vella de la porta principal havia permès una millor defensa, aquestes obres anaven encaminades a millorar la estètica i eliminar la insalubritat, així com a la renovació urbana d'aquesta zona. A través de la Reial Ordre de 23 de novembre de 1863, es va obtenir el corresponent permís. Donat l'elevat pressupost de l'obra que ascendia a 44.212,22 reals, l'Ajuntament demanà a la Diputació Provincial una subvenció de 20.000 reals. Miquel Dalmau, director de camins veïnals, fou l'encarregat de portar a terme les obres de desfer la vella rampa i construir la nova.

Aquest impuls de millora i modernització de la Marina inclogué també la construcció del Mercat Vell a l'actual plaça de la Constitució, centre de la Marina, coneguda popularment com "sa plaça", i de la Pescateria i Carnisseria a l'espai que havia quedat lliure amb la substitució de l'antic tambor.

A finals de 1869 s'adjudicà l'obra de construcció del mercat, en el mateix indret on tradicionalment s'instal·laven les parades d'hortalisses i fruites, així com l'obra de la Pescateria i Carnisseria a la plaça del Carbó. Per fer front a aquesta inversió fou necessària la venda de diversos solaris municipals. Finalment, el 8 de gener de 1873 va tenir lloc l'acte oficial de recepció dels edificis públics per part de l'Ajuntament d'Eivissa.

Durant les obres de construcció del Mercat Vell es trobà una escultura romana que representa un infant amb un vas a l'espatlla. Tot i que es va comentar que uns pescadors l'havien trobat en el mar entre Eivissa i València, Josep Costa "Picarol" recull a la seva guia gràfica de les illes Pitiüses, publicada l'any 1936, que l'escultura va ser descoberta a la plaça de la Constitució durant les obres.

La imatge mesura 70 cm d'alçada i no està completa. Li manca quasi tota la cama dreta, el sexe, part de la cama esquerra i els dos braços. El vas també està incomplet. Es va vendre al Museu de Belles Arts de València on avui encara es conserva. Representa un aiguader i podria haver ornamentat la font.

1711 – CONFLICTES PER LES SALINES A LA GUERRA DE SUCCESSION

Un dels temes recurrents al llarg de la Guerra de Successió a les illes d'Eivissa i Formentera (1706-1715) va ser el de les Salines. Ja a finals del segle XVII hi havia queixes per part d'alguns sectors de la població de l'illa d'Eivissa perquè consideraven que calia millorar la collita i comercialització de la producció salinera. S'ha de tenir present que, al voltant de la comercialització de la sal, existia un grup de gent, amb una certa disponibilitat econòmica, que feien d'això una part important dels seus negocis. La baixa productivitat, reiterada a un informe del 1705, no els afavoria.

La situació es complicà l'any 1709, amb l'arribada del genovès Joan Baptista Visconti, que venia disposat a aconseguir monopolitzar el comerç de la sal eivissenca. Pressionà als jurats de la Universitat, i aconseguí que aquests signessin un docu-

ment d'arrendament, que fou posteriorment validat pel llavors monarca Carles d'Àustria. L'any següent, en fer-se públic el document, començaren a donar-se moviments per intentar anul·lar l'acord. Va ser llavors quan la Universitat decidí enviar uns representants seus (coneguts com a Síndics) a la Cort per pressionar el monarca. Al mateix temps, la mateixa Universitat es declarà en suspensió de pagaments, al·legant no disposar de fons per mor de l'arrendament.

Al llarg del 1711, es produïren diferents fets relacionats amb aquest tema, i que són l'origen d'aquesta nota.

Així, a principis de l'esmentat any, el monarca manà la suspensió cautelar de l'arrendament a Visconti, mentre es prenia una decisió. Els Síndics que havien anat a la Cort tornaren de Barcelona amb un carregament de blat, però, en posar aquest a la venda a un preu molt elevat, l'única cosa que aconseguiren va ser provocar un aixecament popular contra ells mateixos, és a dir, el contrari del que es volia aconseguir. A finals de març el monarca fallà a favor de Visconti, i a partir d'aquell moment, la Universitat portà endavant tota una sèrie de mesures contra el genovès. En primer lloc, considerà que el governador, José Ponce de León, en haver cobert els seus sis anys de manament, havia de cessar de forma automàtica, i passar a ocupar el càrrec el Jurat en Cap, en base a un antic privilegi reial. El governador posà en alerta la guarnició de l'illa, i poc temps després arribà, des de la Cort, la pròrroga del seu manament.

Llavors es passà a una campanya de desprestigi contra Visconti, amb acusacions diverses, com d'estupre, abandonament, vendre els queviures per damunt els preus pactats... Per a enrarir encara més la situació, els jurats permeteren la venda d'aliments a preus lliures. Existí una petita revolta, però la situació no canvià.

Més endavant, i ja l'any 1712, Visconti aconseguí un nou arrendament de les Salines, amb un fort augment del que rebria la Universitat.

Amb la fi de la Guerra de Successió, les Salines d'Eivissa i Formentera passaren a dependre directament de la Corona, per "Dret de Conquesta". Malgrat això, entre 1715 i 1735, la Universitat intentà, encara, recuperar les Salines o bé una renda damunt elles. Després de vint anys de reclamacions, només s'aconseguí el pagament anual d'una petita quanti-

tat, i que a més va ser concedida pel monarca com a "almoïna", i no com a reconeixement d'un dret.

Amb aquesta nota volem deixar constància de l'important trasbalsament per a les institucions i per a la societat de les Pitiüses, que comportà la pèrdua de les Salines.

1911 – ES PUBLICA IBIZA ARQUEOLÒGICA D'ARTUR PÉREZ-CABRERO

Dins el primer terç del segle XX les comunicacions de l'illa d'Eivissa amb l'exterior milloraren, gràcies a les obres del port, el que facilità l'arribada dels vaixells de passatge. Així, si abans l'arribada de turistes era un fet puntual, per la dificultat d'accedir a l'illa, a partir d'aquells moments, amb el port i l'estabilització de les comunicacions regulars amb diferents ports de la Península i amb Palma de Mallorca, la situació millorà molt.

Va ser llavors quan aparegueren les primeres guies turístiques. A diferència de les actuals, el seu objectiu prioritari era difondre el nostre patrimoni cultura, especialment l'arqueològic. La persona capdavantera en això va ser Artur Pérez Cabrero (1870-1918). Recordem que ell va ser un dels promotors de la Societat Arqueològica Ebusitana.

Publicà dues guies: *Ibiza: Guia del turista*, apareguda el 1909, i *Ibiza Arqueològica*, que veié la llum ara fa cent anys. Si la primera d'elles era una obra de caire més general, la segona estava centrada només en l'arqueologia. De cap d'elles coneixem el nombre d'exemplars que se n'editaren.

Ibiza arqueològica, amb una extensió de 58 pàgines, era més breu que l'anterior, però donava un major pes a la descripció del nostre patrimoni arqueològic. S'ha de tenir present que molts dels jaciments que apareixen a la seva obra havien estat excavat per ell mateix, com a membre de la Societat Arqueològica Ebusitana.

Dividida en quinze capítols, el primer és una introducció on es fa una presentació de l'evolució de l'arqueologia pitiüsa a llarg dels primers anys del segle XX, a la que segueixen els altres, on es descriuen tots els jaciments fins llavors excavats.

Publicada ara fa cent anys, ens hauria de fer reflexionar a tots respecte al paper que ha de tenir el nostre patrimoni cultura dins del model de turisme que volem.

Artesanía púnica en IBIZA: las placas en terracota

Claudia Mezzanotte

Università degli Studi della Tuscia, Viterbo.

RESUMEN: L'article analitza les plaques púniques, que inclouen les matrius i motlles de terracota. El material procedeix de la necròpolis del Puig des Molins, de las necròpolis rurals de Cala d'Hort, can Roques, sa Barda, ca N' Arnau, ses Torres (Talamanca), ca na Polla i del santuari de can Jai. A la producció eivissenca trobem, a més de les plaques circulars plaques de diverses formes, que juntament amb la varietat iconogràfica documentada, converteix a Eivissa en un centre que actua amb considerable autonomia local. El repertori figuratiu està dividit en quatre tipologies: antropomorfa, zoomorfa, fitomorfa, i geomètrica. L'anàlisi de les iconografies i de les imatges més representatives de la producció, són el resultat de l'anàlisi de la documentació fotogràfica i personal de les troballes publicades, de les col·leccions Vives i Escudero, Pérez-Cabrero, Sainz de la Cuesta, Bosch Catarineu. Segueixen les hipòtesis interpretatives, les implicacions de funcionalitat, utilització, i cronologia.

SUMMARY: *PUNIC HANDICRAFTS IN IBIZA. PUNIC MOULDS IN TERRACOTTA.* The paper analyzes the Punic plates, including matrices and molds of terracotta. The material comes from the necropolis of Puig des Molins, from necropolis of the rural Cala d'Hort, can Roques, sa Barda, ca N'Arnau, ses Torres (Talamanca), ca na Polla and from sanctuary can Jai. In the production of Ibiza find, in addition to the circular plates, plates of several shapes, that together with the variety iconographic documented, converts in Ibiza in a centre that acts with considerable local autonomy.

The figurative repertoire is divided into four types: anthropomorphic, zoomorphic, phytomorphic and geometric. The analysis of the iconography and the most representative images of the production are the result of the analysis and photographic documentation of the findings published and personal documentation of collections Vives i Escudero, Perez-Cabrero, Sainz de la Cuesta, and Bosch Catarineu. They follow the interpretive assumptions, the implications of functionality, the use, and the chronology.

El conjunto de placas púnicas objeto de este estudio, incluye las matrices y los moldes de arcilla con diversas representaciones, procedentes de Ibiza, colonia fenicio-púnica que de puente en la ruta de las islas, evoluciona a entidad independiente, como evidencia la producción cerámica local y su rica artesanía de figuras de terracota.

El material ibicenco procede de la necròpolis del Puig des Molins, de los cementerios rurales de

can Sorà (Cala d'Hort), can Curt (Coll de Cala d'Hort), can Roques, sa Barda, ca N'Arnau, ses Torres (Talamanca), ca na Polla y del yacimiento de can Jai.

Los hallazgos procedentes de las excavaciones de Cerdeña y Sicilia, los nuevos hallazgos de Cartago o de Kerkouane, así como la re-lectura de los materiales de las antiguas excavaciones. (como el de los moldes circulares de pasteles votivos), ha-

cen necesaria una revisión crítica de la documentación, de la tipología e iconografía, de las formas de difusión y de su funcionalidad.

TIPOLOGÍA E ICONOGRAFÍA DE LAS PLACAS IBICENCAS

De acuerdo con la clasificación de M. Astruc en su exhaustivo trabajo sobre este tipo de materiales, así como de los estudios de Mª J. Almagro, las placas ibicencas están divididas en cuatro grupos, cada uno de los cuales presenta diferentes motivos ornamentales. Dentro del tipo antropomórfico con representaciones humanas, se incluyen cabezas de hombres y mujeres, *gorgoneia* A5 (MAC 8515), figuras de cuerpo entero, caballeros con lanza y escudo A2 (MAN 36524), dios Bes A3 (MAEF 4821) y A4 (MAC 8431), figuras de esfinge (A1) y ojos *udjat*. El tipo zoomórfico se compone de representaciones de animales o posibles animales, como los ejemplares B1 (MAEF 4860), B2 (MAEF 760), B3 (MAEF 3912) y B4 (MAEF 3913). Al tipo fitomórfico pertenecen las matrices y los moldes caracterizados por combinaciones de motivos vegetales: rosáceas, flores de loto y palmetas; en un caso aislado, el motivo fitomórfico principal es una serie de palmetas griegas acompañadas de la representación antropomórfica secundaria de un rostro humano caricaturizado.¹ El tipo geométrico se caracteriza por el patrón puramente geométrico.

Los treinta y cuatro ejemplares del tipo antropomórfico presentan formas circulares, rectangulares y ovaladas. Las medidas oscilan entre 3,9 y 23,4 cm. de altura, entre 4,7 y 12,5 cm. de largo, entre 0,7 y 3,2 cm. de anchura. Las circulares van desde 4 a 12,7 cm. de diámetro, de 0,8 a 2,9 cm. de grosor. En esta serie se aprecia una corriente oriental y otra propiamente helenística.

En el caso de los relieves con esfinge y árbol sagrado (A1), los paralelos más cercanos se hallan en el mundo fenicio. La esfinge porta la corona del

LÁMINA 1

A-1

M.A.N. 36196. Necrópolis Puig des Molins. Relieve en forma de placa rectangular irregular que representa una esfinge de perfil con el tocado tipo '*klaft*', alas extendidas y patas delanteras apoyadas en un árbol sagrado. Altura: 19 cm.; anchura: 12,5 cm; grosor: 1,7 cm. Tipología Galeotti B11. Finales VII-principios siglo VI a.C. VIVES Y ESCUDERO, 1917:133, n° 854, pl. LII, 1; ANÓNIMO, 1923: vitrina 9 izq., n° 24; GARCÍA Y BELLIDO, 1942: lám. XXI; GARCÍA Y BELLIDO, 1947:137-197; 153 fig. 129; BLÁZQUEZ, 1955: 217-228; 218, fig. 1; ASTRUC, 1957:158-159, n° 59; fig. 59; ALMAGRO, 1980 a: 112-114, lám. LXX, n° 153; ALMAGRO, 1980 b: 269, lám. CXCIX; AA. VV., 1988: 392, 401 y 439.

Alto y Bajo Egipto, *klaft* de influencia egipcia, realizado a través de incisión de finas rayas paralelas, posee rasgos femeninos, aunque no estén perfectamente conservados, que también son de aspecto egipcio; las alas de plumas se distribuyen en tres filas. La cola está enrollada y las patas delanteras con garras largas, descansan sobre el árbol sagrado, compuesto de dos áreas sobrepuestas de flores de papiro y volutas que salen de un tronco central adornado con volutas jónicas. La inspiración de la pieza es claramente egipcia, tanto en el tocado como en los rasgos de la esfinge y en las ca-

1. MAEF 2002 (can Carreró, Santa Eulària des Riu, 1906): Tipología Galeotti A6; ASTRUC 1957, p. 149, n° 18, lám. 18; ALMAGRO, 1980 b, p. 288, lám. CCX, 10.

LÁMINA II

A-2

M.A.N. 36524. Necrópolis Puig des Molins. Matriz en forma de placa circular con marco lineal. Representa un jinete a la izquierda, montado en un caballo de tamaño pequeño. La cabeza está cubierta por un casco corintio; con la mano derecha levantada empuña una lanza, y con el brazo izquierdo contra su pecho, sostiene un pequeño escudo circular decorado. Delante de la cabeza del jinete aparece un águila; detrás del caballo y bajo sus patas delanteras se aprecian dos flores de loto de gran tamaño. Los detalles de las alas del águila y del casco, así como del pelo de la cola del caballo se realizan mediante pequeñas incisiones en la arcilla blanda.

Diam.: 8,2 cm.; grosor: 0,8 cm. Tipología Galeotti B7. Siglo VI a.C. VIVES Y ESCUDERO, 1917: 172, n° 1055, pl. XCIX, 3; ANÓNIMO, 1923: vitrina 5, n° 6; ASTRUC, 1957:161, n° 68; fig. 68; BLÁZQUEZ, 1966:101-103; ALMAGRO, 1980 a: 114-116, lám. LXXI, n° 156; ALMAGRO, 1980 b: 271- 273, láms. CC, 1-2.

racterísticas del árbol sagrado. La placa podía ser completada por del lado derecho de manera que las dos representaciones resultaran simétricamente enfrentadas. En el Próximo Oriente los motivos ornamentales más próximos a los representados en este ejemplar ibicenco, se identifican en el arte fenicio en los objetos de marfil fechados entre el siglos VIII y IX a.C. Resultan ilustrativas las placas procedentes de Arslan Tash o Acad (Samaría) y Nimrud, que muestran el árbol sagrado con flores de loto reproducidas de forma muy similar a la pieza de Ibiza.

Como parte de la *koiné* helenística es posible identificar hallazgos caracterizados por una gran variedad de motivos: figuras de sátiros y silenos, Eros con arco, Afrodita, Tetis sobre el hipocampo, las cabezas de *gorgoneion* (A5), las cabezas femeninas y, con más probable reminiscencia fenicio-púnica, dos cabezas masculinas barbadas de perfil.

Las placas y los moldes con representaciones de animales son muy frecuentes en las representaciones ibicencas, y aunque son menos numerosas que los otros tipos, hay un total de veintidós ejemplares publicados. En las formas oblongas y circulares los animales más representados son aves (lám. V, B1, MAEF 4860), delfines, águilas, escarabajos (lám. VII, B4 MAEF 3913), cangrejos (lám. VI, B3

MAEF 3912), pulpos (lám. VI, B2 MAEF 760) y un ejemplar con carneros enfrentados (MAN 36192). Cabe señalar en cuatro de las placas –tres de las cuales son del yacimiento de can Jai– la misma escena (lám. V, B1 MAEF 4860) en la que se representan las figuras de un gallo, una gallina y en tamaños más pequeños un perro y otro animal. Las formas oblongas varían de 11,7 a 12,6 cm. de largo, de 1,1 a 2,9 cm. de grosor; las medidas de las placas circulares oscilan desde 6,8 a 10,2 cm. de diámetro, con un grosor de entre 0,9 y 1,9 cm.

Las placas con motivos vegetales o fitomórficos son las más abundantes en la colección de matrices de cerámica ibicenca, ascendiendo a treinta y siete ejemplares. La riqueza y la variedad, dentro de la misma tipología, permiten proponer una división en: rosáceas, palmetas y flores de loto. Las medidas van desde 3,9 cm. a 12,5 cm. de diámetro, de 0,7 cm. a 2,1 cm de anchura para las circulares, desde 2,9 cm. a 18,6 cm. de altura, entre 18,1 cm.y 2,8 cm. de largo, entre 0,5 cm. y 2,1 cm. de ancho en las rectangulares y ovaladas.

Rosáceas.- En el ámbito de las fitomórficas rosáceas, exclusivamente en forma circular, de registro individual o doble, se reconocen variedades distintas de marcos: lineal simple, doble, a espigui-lla, franja decorada con friso compuesto por moti-

LÁMINA III

A-3

A-3: MAEF 4821. Necrópolis Puig des Molins, hipogeo nº 5 de la campaña 1929. Matriz en forma de placa rectangular, con bordes redondeados. La parte central está ocupada por la representación del dios Bes de cuerpo entero, desnudo, de pie, barbudo, con grandes orejas y cabeza coronada por un penacho de diez plumas. Tiene las manos en las caderas, con un ombligo marcado por un círculo. Piernas abiertas aplastando una serpiente.

Altura: 14,8 cm. ; anchura: 8,7 cm. Tipología Galeotti A6. S. III. a.C. Bibliografía: ASTRUC, 1957: 159-160, nº 63, fig. 63; ALMAGRO, 1980 b: 273, láms. CCIII, 1-2; FERNÁNDEZ, 1983: 71; PHÉNICIENS, 1986:139 nº 79 ; AA. VV., 1988: 346 y 721, nº 810; AA. VV., 1988: 392 e 401; FERNÁNDEZ, 1992: I: 338 nº 1106; MAI 4821 nº 40, II:112 nº 1106, III: lám. CLXXII, nº 1106; fig. 193, hipogeo nº 5, nº 1106.

A-4

A-4: MAC 8431. Necrópolis Puig des Molins. Molde en forma de placa circular con doble marco lineal, representando en relieve la figura del dios Bes frontal, de cuerpo completo desnudo. Cabeza coronada por cinco plumas, piernas flexionadas con los pies hacia afuera. Los brazos están doblados en las caderas y las manos apoyadas en el estómago, sujetando en cada mano una serpiente, de cuerpo retorcido y simétricamente dispuestas y las cabezas a cada lado de la corona de plumas y dos ureos discoforos con las caras en dirección opuesta.

Diám.: 8,9 cm.; grosor: 1 cm. Tipología Galeotti B7. Siglo VI -V. a.C.

TARRADELL, 1950: 328-329, lám. LVII, 12; ASTRUC, 1957: 160, nº 65, fig. 65; ALMAGRO, 1980 b: 274, lám. CCI, 3; VELÁZQUEZ, 2007 b: 155-156, lám. XLVI, 1.

vos en S y puntos alternados, trazos lineales oblicuos y paralelos. Pertenecen a esta categoría tres punzones en forma de cono pertenecientes al tipo Galeotti A2, matrices circulares con apéndice, con representación en relieve de roseta compuesta por dieciséis pétalos alrededor de un círculo central. En general, los pétalos son alargados, pueden presentar extremos puntiagudos ogivales, estrechos y alargados o extremos redondeados, emergiendo de un corazón circular central. Todas las placas se elaboraban con molde y los detalles se retocaban posteriormente mediante varillas para eliminar defectos y, en algunos casos, se decoraban con policromía, siendo todavía visibles los trazos de pintura ocre, roja o amarilla en algunas piezas. Tres ejemplares como por ejemplo el C1 (lám. VIII: MAC 8417), pertenecen a tipos antiguos y hallazgos similares están fechados en Cartago, Sicilia y Cerdeña en el siglo VI a.C.

Palmetas.- El motivo decorativo de las palmetas C2 y C3, reproducido en formas circulares, rectangulares, oblongas presenta varias soluciones. La palmeta puede ser arcaica del tipo fenicio-chipriota, de tradición sirio-fenicia o propiamente griega de edad clásica. La fenicio-chipriota se compone de cuatro sépalos erectos en el interior de dos volutas orientadas hacia arriba abiertas en forma de cuenco y dispuestas alrededor de un tallo central, como en los hallazgos C2 (lám. IX, C2), y C3 (lám. X, C3). Este modelo difiere de la tradición de la palmeta sirio-fenicia en la cual los sépalos aparecen muy irregulares. En dos piezas (MAEF 6899 y MAN 36532) se representa trece hojas abiertas en forma de abanico emergentes de un capitel eólico representado con o sin pilastra. Otras placas muestran la típica palmeta de inspiración griega del período clásico, sin pedúnculo y, por lo general, caracterizada por volutas en ambos lados. Estos tipos de palmeta se sitúan cronológicamente

te en varios periodos, siendo algunas de ellas de arte más arcaico, imitaciones de palmetas antiguas ejecutadas con mayor precisión. Entre los motivos geométricos-florales originales destacan dos ejemplares, MAC 8410 y MAC 8413,² adscritos a moldes de forma distinta de la circular, ricamente decorados con palmetas y roseta central. La forma ha sido identificada por Astruc como una representación local de la flor de lis, identificada también en el cuello de algunas figuritas ibicencas de barro; aunque, según M^a. J. Almagro, esta forma se acercaría por su iconografía al disco solar expandiendo sus rayos, en forma de rosetón central al cual cubre y casi rodea un creciente lunar decorado con varios motivos de palmetas en su interior.

Flor de loto.- El motivo de la flor de loto se representa en cuatro ejemplares de forma rectangular, cuyas dimensiones no se pueden indicar con certeza debido al estado de conservación fragmentario. El tratamiento resulta menos cuidado con respecto a las antiguas formas orientales representadas en el arte fenicio-púnico antiguo (por ejemplo, en los huevos de avestruz). Las flores se representan completamente abiertas emergiendo del pedúnculo decorado con volutas. De ahí se ramifican largos tallos, pétalos abiertos y pistilos con extremidades redondeadas. Estos detalles son típicos de la producción local púnica de Ibiza, sin embargo, están inspirados por los modelos orientales más antiguos, pero se diferencian de ellos en el tratamiento de los elementos de la flor, con diferentes soluciones.

Los motivos puramente geométricos se reducen a tres ejemplares de forma rectangular, que miden entre 7,5 y 24 cm. de altura y son del período tardío, cuando la isla de Ibiza fue romanizada.

EL RITUAL DEL BANQUETE FUNERARIO

Los materiales que se encuentran en los contextos funerarios no se consideran como una simple

acumulación de objetos, sino como elementos de un mensaje estructurado. El ritual del banquete funerario o *refrigerium* es ampliamente conocido en el Mediterráneo antiguo y en el mundo fenicio-púnico, en el cual el establecimiento previo de la *marzêah*, a veces relacionada con los ritos funerarios, está ampliamente documentado, tanto en los textos bíblicos como en los textos ugaríticos en relación con el culto de los *rephaim*. Una revisión de los materiales de las necrópolis púnicas destaca con frecuencia la práctica de los banquetes rituales y la presencia de moldes relacionados con la preparación de las tortas y panes sagrados. La celebración de banquetes rituales en las necrópolis fue una práctica común y en todos los casos encontramos repetidas ciertas características. Los alimentos consumidos proceden tanto de sacrificios cruentos de animales, como incruentos (ofrendas vegetales, panes o tortas, mariscos y pescados). Los sacrificios debieron tener lugar en la misma necrópolis, pues la liturgia semita recoge la obligación de cocinar y consumir los alimentos ofrecidos en el momento y lugar donde éstos tienen lugar, así como la obligación posterior de romper la vajilla utilizada y enterrar los fragmentos junto a los restos alimenticios y las cenizas.

En el mundo púnico centro-mediterráneo hay constancia de la presencia de moldes figurativos, en ocasiones con representaciones de especies marinas, aunque la opinión generalizada es que se utilizaron para la fabricación de panes o tortas de cereal. Los sacrificios incruentos podían tener lugar de forma aislada, y ser en forma de grano tostado (*Lev. 2, 14*), de harina, de pasta de granos triturados (*Lev. 2, 14*) o cocida en forma de pan (con levadura) o tortas ázimas (*Lev. 10, 12*), en este último caso símbolo de pureza, o ir acompañados de sacrificios animales. Con frecuencia, en la elaboración de las ofrendas intervenían, además de la harina, otros ingredientes. El gran volumen de fragmentos recuperados pertenecientes a cerámica de cocina, indica que las ofrendas vegetales en forma de pan o tortas, serían muy frecuentes en

2. MAC 8410 Ibiza. Ubicación actual *Museu d'Arqueologia de Catalunya*. Tipología Galeotti A6; ASTRUC 1957, p. 151, n.º 26, fig. 26; ALMAGRO 1980 b, p. 290, lám. CCX, 3; MAC 8413 Ibiza. Ubicación actual *Museu d'Arqueologia de Catalunya*. Tipología Galeotti A6. Finales III-II siglo a.C.; VIVES Y ESCUDERO 1917, p. 173, n.º 1070, lám. C, 1; BOSCH 1929, n.º 6930; ASTRUC 1957, p. 151, n.º 25, lám. 25; ALMAGRO 1980 b, p. 290, lám. 133 CCX, 2. Para la atribución tipológica MANFREDI 1990, p. 76, B16, lám. XXI, descrita como 'pseudolosange', p. 81; SANCIU 1987-1992, p. 117, nota 7.

LÁMINA IV

A5(a)

A5(b)

MAC. 8515. Ibiza. Gorgona con grandes ojos ovales, pupilas redondas marcadas mediante una incisión interior, nariz ancha y boca entreabierta con "sonrisa arcaica"; los cabellos divididos en dos bandas, con los detalles de los roleos realizados mediante incisión. En la parte posterior una pequeña cabeza egipcia, seguramente masculina, incisa.

Diám.: 12,7 cm.; grosor: 2,9 cm. Tipología Galeotti B7. Inicio V siglo a.C.

COLOMINA, 1938: figs. XXIV-XXV; BALLESTEROS, 1943: 439; GARCÍA Y BELLIDO, 1948: II: 199 200, n° 11, lám. CLI; GARCÍA Y BELLIDO, 1952: fig. 315; ASTRUC, 1957: 159, n° 62; fig. 62; ALMAGRO, 1980 b: 242-243, láms. CLXXV e CLXXIV, 6.

este contexto, lo que no debe extrañarnos si recordamos que las ofrendas características a la diosa Astarté consistían en libaciones de vino y ofrendas de incienso, junto a tortas con su imagen grabada (*Jer.* 44, 19). Moldes con esta función están documentados en Oriente desde el segundo milenio y se han localizado en Cerdeña y Chipre donde la ofrenda de tortas a la diosa y la presencia de "panaderos" entre el personal del templo de *Kition* están atestiguados epigráficamente (*CIS I* 86). Por lo tanto, en el ámbito de las necrópolis, es plausible considerar la presencia de las matrices de arcilla para tortas asociadas a la memoria de un banquete sagrado. Las ofrendas vegetales y concretamente las primicias de cereales, debieron ser importantes siendo mencionadas tanto en la Biblia como en las tarifas púnicas. En el mundo antiguo, la harina, el pan y los panaderos fenicios gozaban de reconocida fama.

HIPOTESIS INTERPRETATIVAS Y CRONOLOGIA

En la tipología antropomórfica se aprecia claramente un componente del Próximo Oriente,

cuyos paralelos más próximos se encuentran en el mundo fenicio, como sucede con el relieve de la esfinge. Las alas de la esfinge de la terracota A1 y la cola enroscada a un lado, están también documentadas en algunas representaciones de los marfiles de Arslan-Tash, donde se aprecia la misma corona egipcia de la placa ibicenca. La iconografía de la esfinge con árbol sagrado es identificable en las copas fenicio-chipriotas, cronológicamente más próximas al hallazgo ibicenco. En las páteras de Curium y Larnaka, fechables al siglo VII. a.C., aparece el mismo motivo, con la esfinge que levanta las patas delanteras delante del árbol sagrado con flores de loto o papiro –en el caso de Curium–, o sobre la cabeza de un hombre tumbado –en el caso de Larnaca–, con una actitud semejante a la representada en la terracota de Ibiza. El árbol de la terracota es un típico árbol fenicio, similar no sólo a los representados en los marfiles de Arslan-Tash, sino al de varias páteras, fechables en el siglo VII a.C., halladas en Chipre. Las flores de loto son idénticas a las que aparecen en un marfil de Nimrud, y aisladas en distintas piezas fenicias de los siglos VI-V a.C. La flor de loto, ya sola, ya entre las hojas de los árboles sagrados, es frecuente en el mundo fenicio, tema que pasó también a los vasos

de otras regiones. En los bronce cretenses de esta época aparece igualmente la flor de loto, que también se representa en uno de los marfiles de Carmona. El tema de las hojas de palmera formando un árbol es un motivo muy utilizado por los artistas fenicios, conocido en numerosos ejemplares. Dada la coincidencia entre las representaciones de Chipre y de Ibiza, se deduce que ésta terracota pertenece a la segunda mitad del siglo VII a.C. y que, incluso el molde, se inspiró directamente en representaciones procedentes del círculo chipriota. Según el análisis realizado por J. Mª Blázquez, sería posible postular que el prototipo pudo venir de Fenicia, pues las esfinges de Chipre no llevan tiara egipcia, que es abundantemente representada en el continente, incluso el molde pudo ser traído del Mediterráneo Oriental. La corona que rodea la cabeza, la forma general del cuerpo, las alas y la actitud adoptada no se debe a un artista griego arcaico que, por lo general, representa a estos seres fantásticos con una estructura diferente a la de los artesanos sirio-palestinos. Las esfinges en el ámbito del arte griego están representadas con la cabeza descubierta o vistiendo un *polos* rectangular, mientras que la corona egipcia como la de la terracota ibicenca es de matriz oriental. Los semitas la tomaron de los egipcios, como se puede ver en las figuras fenicias representadas en los marfiles de Arslan Tash fechadas alrededor del 850 a.C. Este tipo de tiara aparece en Fenicia y Damasco en el siglo IX a.C. Una de las esfinges que se encuentran en el palacio de Acab, de la misma fecha, lleva la misma corona que también aparece en las esfinges de época persa. Por esta razón esta pieza se fecha a finales del siglo VII o VI a.C., si los motivos orientales fenicios de influencia egipcia se interpretan como una perduración tardía.

En la tipología antropomórfica destacan motivos iconográficos documentados en la misma Cartago, como el relieve del jinete con lanza y escudo (A2) identificable con una divinidad del *pantheon* cartaginés, que se puede fechar en el siglo VI a.C. El caballero está equipado con casco corintio, la mano derecha se levanta sosteniendo una lanza,

LÁMINA V

B 1

MAEF 4860. Necrópolis Puig des Molins, hipogeo n° 10, de la campaña de 1929.

Molde en forma de placa circular, que representa un gallo avanzando hacia la derecha, en tamaños más pequeños, una gallina en la misma orientación, en la parte superior del ave un cánido y en la parte inferior de la placa, un animal de cola larga, identificado por Almagro como una comadreja. Conserva trazos de pintura roja.

Diam.: 7,1 cm. Tipología Galeotti B7. Segunda mitad del siglo III. a.C.

ASTRUC, 1957: 157, n° 51, fig. 51; ALMAGRO, 1980 b: 281, lám. CCVII, 1-1; FERNÁNDEZ y PADRÓ, 1982: 101-102; FERNÁNDEZ (1992): I: 348, n° 1150; II: 112-114, n° 1150; III: fig. 200, n° 1150.

mientras que el brazo izquierdo contra su pecho lleva un escudo circular. Sobre la cabeza del caballo un águila, y detrás y debajo de las patas dos notables flores de loto. El relieve muestra un motivo conocido del arte púnico, fechable entre los más antiguos hallazgos de la coroplastia ibicenca. En la necrópolis de Douïmès, en la propia Cartago y en la necrópolis de Útica se encuentra la misma escena con algunas variaciones, fechada al siglo VI a.C. El caballo de la terracota ibicenca obedece a modelos griegos, presentando paralelos con la cabeza de un caballo representada en un vaso ático fechado en el siglo VII a.C.,³ y con un bronce de Atenas fechado al último cuarto del siglo VI a.C.,⁴

3. G. M. A. RICHTER, *Archaic Greek art against its historical background: a survey*, New York 1949, 6, Bg. 6.

4. *Ibidem*, p. 75, fig. 117.

LÁMINA VI

B2

MAEF 760. Necrópolis Puig des Molins, campaña del 1905. Molde circular, reproduce la imagen de un pulpo de tentáculos extendidos sobre fondo uniforme marcado con finas incisiones lineales paralelas oblicuas, de extremidades redondeadas dispuestas en círculo, a manera de los pétalos de una rosácea. Diam.: 6,9 cm.; grosor: 1 cm. Tipología Galeotti B1. ASTRUC, 1957: 155-156, nº 45, fig. 45; ALMAGRO, 1980 b: 280, láms. CCVIII, 2-1.

B3

MAEF 3912. Necrópolis Puig des Molins, hipogeo nº 24, campaña del 1922. Hallado junto con las MAEF 3907, MAEF 3908, MAEF 3909, MAEF 3910, MAEF 3911, MAEF 3913 y MAEF 3914. Molde en forma de placa semicircular, reproduce la figura de un cangrejo, con las patas extendidas, rodeado por un filete liso.

Altura: 6.2 cm.; anchura: 0,7 cm.; grosor: 1,4 cm. Tipología Galeotti A6. Finales de siglo V a.C. ROMÁN, 1923: 13, 20 e 28, lám. VII, b; ASTRUC, 1957: 156, nº 46, fig. 46; ALMAGRO, 1980 b: 280, láms. CCVIII, 2-4; FERNÁNDEZ, 1992: I: 128, nº 236; II: 112-114, nº 236, III, lám. LXI, nº 236.

con un hallazgo de Dodona⁵ y con la cabeza de un caballo en un didracma de Himera del 472 a.C.⁶ Esta composición la hallamos en el segundo cuarto del siglo VI a.C. en un *kylix* de Esquilo, en las últimas décadas del siglo VI a.C.,⁷ en un didracma de Lentini del 490-480 a.C.,⁸ y de Siracusa del 485 a.C.,⁹ en un tetracma de Gela del 480 a.C.,¹⁰ y de Eythrai del 500 a.C.¹¹ En la misma Península Ibérica hay que mencionar el descubrimiento de una placa circular con motivo decorativo similar (caballero con lanza, coronado con disco y cre-

ciente lunar, perro debajo de las patas del caballo), en la desembocadura del Guadalhorce (Málaga) fechada al siglo VI a.C.¹² Si por un lado M. Astruc lee esta composición como la imagen de la heroización del difunto y no la de una divinidad, por otro, de acuerdo con la interpretación de J. Mª Blázquez, en su estudio de las deidades asociadas a la imagen del caballo en el Mediterráneo, la escena representaría un motivo de divinidad púnica a caballo, probablemente el prototipo de las estelas de Cartago, con el tema del caballero. Cintas al

5. J. CHARBONNEAUX: *Les bronzes grecs*, Paris 1958, p. 23, lám. XIX, 1.
 6. FRANKE- HIRMER 1964, lám. 20, 8.
 7. P. E. ARIAS, M. HIRMER: *Tausend Jahre griechische Vasenkunst*, München 1960, p. 219, lám. LXIII.
 8. FRANKE- HIRMER 1964, láms. 5, 6.
 9. *Ibidem*, lám. 25, 3
 10. *Ibidem* 1964, láms. 55, 1, 3, 4.
 11. *Ibidem* 1964, lám. 180, 5
 12. ARRIBAS Y ARTEAGA 1975, p. 89, lám. LXIV.

LÁMINA VII

B 4

MAEF 3913. Necrópolis Puig des Molins, hipogeo n° 24, campaña del 1922. Hallado junto con las MAEF 3907, MAEF 3908, MAEF 3909, MAEF 3910, MAEF 3911, MAEF 3912 y MAEF 3914. Molde en forma de placa circular con marco lineal. Reproduce el relieve, sin retoques, un escarabajo con las patas y las alas desplegadas, llevando un disco entre las patas delanteras. Representa el escarabajo sagrado, el dios Keper, empujando el disco solar.

Diam.: 9,2 cm. Tipología Galeotti.A1 Finales de siglo V a.C.

ROMAN, 1923: 13, 20 y 28, lám. VII, b, d; ASTRUC, 1957: 158, n° 56, fig. 56; ALMAGRO, 1980 b: 282, lám. CCVII, 1-5; PHÉNICIENS, 1986: 138, n° 78; AA.VV, 1988: 721, n° 811; FERNÁNDEZ, 1992: I: 129, n° 237; II: 112, n° 237; III: lám. LXI, n° 237.

publicar un relieve similar de una tumba de Útica,¹³ clasifica el tipo de Douimès, en el grupo '*Dios jinete*', y el origen de la escena se encontraría en Grecia.¹⁴ Para muchos estudiosos esta escena es la representación de una deidad de carácter solar, el Baal-Hammon de Cartago, la interpretación se ve confirmada por algunos elementos presentes en la misma. Además del dios, hay símbolos asociados con él como el mismo caballo, el águila, el creciente lunar, el disco y la flor de loto. Para otros autores la divinidad representada sería Reshef, caracterizado por los atributos de la lanza y del escudo, divinidad con carácter astral y de la guerra, señor del rayo, cuyo culto se documenta en la inscripción hallada en una de las caras de la plaqueta de es Culleram. Se trata de una divinidad que se adoraba en Siria a partir del II milenio a.C., pasando desde allí a Cartago, formando parte de la tríada

ciudadana compuesta por Baal Hammon, Tanit y Reshef. Algunos símbolos, tales como rosáceas, palmetas y círculos están presentes en muchas escenas y representaciones del arte púnico, símbolos que representan a las divinidades astrales, a las que acompañan o a veces sustituyen.

Cuatro ejemplares reproducen el motivo del rostro gorgónico que ocupan toda la escena del campo característico de los *oscilla* clásicos. En la terracota A5, la esquematización, la acentuación de sus caracteres terroríficos y la adquisición del prototipo helénico de motivos heteromorfos, distinguen la iconografía del *gorgoneion*. Esta solución se encuentra en producciones artesanales púnicas destinadas al mundo funerario en las decoraciones parietales de color y en relieve, en la representación de un huevo de avestruz ibicenco, en las tallas ebúrneas y en algunas figurillas de ba-

13. CINTAS 1951, p. 54, fig. 22.

14. BLÁZQUEZ 1966, p. 103.

LÁMINA VIII

C 1

MAC 8417. Ibiza. Molde en forma de placa circular, marco lineal; faja decorada con trenza (friso compuesto de motivos en S y puntos alternándose) y marco lineal. En la parte central, roseta de trece pétalos que se irradian desde el botón circular central. Diám. 7,8 cm; grosor: 0,7 cm. Tipología Galeotti A1. Siglo VI. a.C.

TARRADELL, 1950: 328, lám. LVII, 10; ASTRUC, 1957: 146, nº 6, fig. 6; ALMAGRO, 1980 b: 285, lám. CCIX, 7.

ro de Ibiza, con la indumentaria ricamente ornamentada, que en dos casos llevan la representación del rostro gorgónico. Estos ejemplares, de los que desconocemos su contexto, se fechan a finales del IV-III a.C., debido a la inspiración de modelos siciliotas. La placa A5 se caracteriza por la forma redondeada del rostro y los ojos grandes, que destacan claramente en su rostro. M^a. J. Almagro señala como paralelo más cercano una antefija de Gela. Por su parte B. Costa y J. H. Fernández, por su aspecto general, lo encuentran en los *gorgoneia* representados en el reverso de las *wappenmünzen* atenienses: óbolo, dracma y tetradracma acuñados a mediados del siglo VI a.C. Sin embargo, la

falta de dientes y de lengua, alejan la pieza de la representación de la moneda ática, para aproximarse a un prototipo similar, más cercano en el tiempo y en el espacio, como la antefija del templo C de Himera del siglo V a.C., que carece de actitud amenazadora.

Los hallazgos con la representación de sátiros y silenos se pueden fechar en los siglos IV-III a.C. La placa conservada en el MAC de Barcelona¹⁵ con sileno itifálico danzante, se podría datar en el siglo V a.C. Se representa el personaje en el esquema arcaico de la 'carrera de rodillas', con las rodillas dobladas en ángulo recto, con la cabeza y torso de frente, y el resto del cuerpo de perfil; el brazo izquierdo levantado y el derecho doblado, con la mano apoyada en la cadera. Los detalles del abdomen, realizados con la técnica de incisión, así como el ombligo marcado por un círculo, son características típicas del estilo arcaico, al igual que las facciones del rostro y la postura del cuerpo. R. Olmos señala que representaciones de sátiros se encuentran bien documentadas en la iconografía funeraria púnica, especialmente en Tharros e Ibiza. Las placas procedentes de ambientes púnicos de Cerdeña, Sicilia y España, están decoradas generalmente por una de sus caras y su falta de decoración en su parte posterior, parece indicar que las terracotas se elaboraron para mostrarse por una de sus caras. La terracota A5 con *gorgoneion* de Ibiza es una excepción, ya que lleva una pequeña cabeza incisa en la parte posterior. El repertorio figurativo que aparece en las placas púnicas del *gorgoneion* y del sileno, parece sugerir una función votiva. En la primera parte de la inscripción CIS 5510 G. Garbini lee '*i principi offrirono un olocausto[...] la vittima designata ed appesero la (o le) gorgone(?)*'.¹⁶ La interpretación votiva de la inscripción parece estar de acuerdo con la sugerencia que se puede extraer del examen tipológico y figurativo de las placas púnicas.

En este sentido, los hallazgos occidentales encuentran una interesante comparación en las pla-

15. MAC 8545. Ibiza. Lugar de conservación *Museu d'Arqueologia de Catalunya*. Tipología Galeotti B11. Finales VI-principios de siglo V. a.C. COLOMINAS 1938, lám. XXIII; GARCÍA Y BELLIDO 1947, p. 176; GARCÍA Y BELLIDO 1948, p. 200, nº. 12, lám. CLII; GARCÍA Y BELLIDO 1952, lám. 539; ASTRUC 1957, pp. 161-162, n. 70; lám. 70; ALMAGRO GORBEA 1980 b, pp. 274-275, lám. CCV; AA. VV. 1988, pp. 392 e 401.

16. Trad. '*Los príncipes ofrecieron un holocausto [...] la víctima designada y colgaron la (o las) gorgona(?)*' G. GARBINI, *Vent'anni di epigrafia punica nel Magreb (1965-1985)*, RSF 14 (1986) supl., pp. 24-25.

LÁMINA IX

C 2

MAEF 3146 (1). Can Curt (Coll de Cala d'Hort), campaña de 1918. Hallada junto con las MAEF 3146 (2) y MAEF 3145. Fragmento de molde circular en forma de anillo; marco a trazos lineales oblicuos y paralelos; reproduce palmetas de tipo fenicio-chipriota, formadas por cuatro sépalos en el interior de dos volutas en forma de cuenco, dispuestos alrededor de un tallo central rodeado por un doble filete a trazos lineales oblicuos y paralelos.

Diam.: 9,9 cm; grosor: 0,8 cm. Tipología Galeotti A4 S. Siglo VI a.C.

ROMÁN, 1920: 4 y 8; ASTRUC, 1957: 147, nº 10, fig. 10; ALMAGRO, 1980 b: 286, lám. CCIX, 2-2.

cas de terracota fenicias con escenas culturales. La terracota conservada en el Louvre perteneciente a la época persa, con una escena de adoración de una diosa sentada en un trono, similar en tamaño a las terracotas occidentales (13,5 cm. x 8,8 cm. x 1,1 cm.) y con agujeros de suspensión en la parte superior, se interpreta por E. Gubel como un exvoto. Placas del mismo tipo proceden de la necrópolis de Sidón. El descubrimiento de las terracotas en tumbas parece indicar la probable, aunque no exclusiva, función cultural en el ritual funerario oriental, que encontraría en las placas occidentales una continuidad con sus propias características. El examen de las iconografías comunes que aparecen en las placas circulares y rectangulares, especialmente de aves, ureos, flores de loto y *gorgoneia*, encuentran paralelos en las pinturas de las tumbas de Djebel Mlezza y Tu-

vixeddu. La referencia a significados escatológicos funerarios que parece unir las dos categorías, su descubrimiento en tumbas y la presencia de agujeros de suspensión, parecen sugerir para ambas un significado votivo y una utilización similar. En Cartago, en Mozia, en Tharros y en Ibiza: las matrices o moldes de barro con o sin agujeros y las matrices circulares en forma de anillo, proceden de tumbas fechadas entre el siglo VI y el II a.C.

Otros ejemplares púnicos en placas que muestran la imagen del dios Bes (A3, lám. III), parecen más difíciles de datar porque la mayoría de ellas muestran la imagen del dios evolucionada, aunque no carente de una cierta originalidad. La placa A3 se encontró en el hipogeo 5 de la campaña del 1929, junto con otros materiales tardíos que situaría los hallazgos en el siglo III a.C. La placa A4 realizada con un estilo más cuidado, el Bes está representado de cuerpo entero, las piernas flexionadas con los pies hacia el exterior, los brazos doblados a los lados y las manos apoyadas sobre el vientre sujetando dos serpientes con las fauces abiertas, dispuestas simétricamente. Los cuerpos retorcidos de las serpientes con las cabezas a cada lado de la corona de plumas y dos úreos discóforos dispuestos en sentido contrario. Para este ejemplar se ha propuesto una cronología no más tardía del siglo V a.C. en referencia a la glíptica egipcia de los siglos V-IV a.C. Un escarabajo procedente de Ibiza muestra el dios Bes en actitud similar, vestido con una túnica larga, con dos protomos de antílope en sus hombros y dos úreos en sus caderas. Mª J. Almagro indica que la postura adoptada por el personaje está presente en varias series numismáticas púnicas de la isla de Ibiza. Las placas que reproducen cabecitas de mujeres de frente y de perfil, la imagen de Afrodita y la figura de Tetis en el hipocampo, constituyen obras helenísticas que se enmarcan en el IV-III a.C.; sin embargo la imagen de Eros con un arco, representado de perfil, podría pertenecer al siglo V a.C.

Las placas de tipología zoomórfica, muestran una iconografía realista, aunque esquemática, en la que el animal está representado con algunos detalles, a veces destacando la silueta mediante el uso del color. Entre las placas zoomórficas de

LÁMINA X

C 3

MAEF 2704. Necrópolis Puig des Molins. Molde en forma de placa circular, doble marco lineal; reproduce dos palmetas de tipo sirio-chipriota adosadas, con flor de loto entre ellas. Diám. 10,2 cm.; grosor: 1,4 cm. Tipología Galeotti B7. Siglo VI. a.C.
 ASTRUC, 1957:147, n° 11, fig. 11; ALMAGRO, 1980 b: 286, lám. CCIX, 15.

forma circular se reproduce en cuatro ocasiones¹⁷ una escena en la que hay un gallo mirando a la derecha, una gallina de menor tamaño con la misma orientación, en la parte superior un perro y en la inferior, un animal de cola larga, identificado por Mª J. Almagro como una comadreja. Esta escena tiene sus paralelos en época tardía en Cartago, en un ejemplar de la necrópolis de Santa Mónica, en un hallazgo del depósito del templo consagrado a Deméter y con un tercero de la necrópolis romana. Se deduce que esta escena se presenta con frecuencia en los relieves de contextos funerarios y culturales en el mundo púnico. Astruc propone un significado profiláctico, de protección de la vida doméstica en general, otros autores como Fantar, en referencia a la pintura tardo-púnica de la tumba VIII de Djebel Mlezza,¹⁸ interpretan la presencia del ave como alusión al vuelo del alma hacia una ciudad donde se creía que los muertos tenían una casa común. En el contexto de la escatología fenicio-púnica es fundamental la creencia en la existencia del alma como un principio o aliento que se eleva a la atmósfera en forma de ave, lo que

equivale al *Ruah* de los textos ugaríticos. El gallo en las pinturas murales es, por lo tanto, la evocación del alma del difunto, los pájaros funerarios evocan el viaje del alma del muerto que, después de permanecer en la tumba, se dirige a la región del inframundo. Aunque no todas las placas de este tipo proceden de ambientes funerarios, las características de la B1 (dos orificios de suspensión) y su procedencia, hacen suponer que puede tratarse de un medallón que se colocaría en el pecho del difunto.

La imagen del escarabajo sagrado egipcio *hpr* con dos pares de alas, único ejemplar en Ibiza, encuentra su paralelo en un tumba de Cartago del siglo IV a.C., constituye un patrón tomado de Egipto, y como tal es común en el repertorio fenicio-púnico. Los temas marinos aparecen con frecuencia en las matrices circulares de Ibiza: los motivos decorativos son comunes con las matrices circulares de Tharros y con moldes y placas desde Mozia a Kerkouane.

El delfín, está representado en las placas de terracota, en amuletos y en las estelas donde su significado puede estar asociado con su carácter de animal psicopompo, de emblema divino, ya que su presencia está documentada en los recintos de los templos fenicios. El uso de esta iconografía en la cultura púnica pudo recibir influencias griegas: el delfín, símbolo de *Ἀπόλλων Δελφίνιος* (*Apollon Delphinios*) se utiliza en el mundo griego para representar la navegación segura, como indicación de una potencia comercial, de una ciudad marítima, interactuando con el culto de Heracles-Melqart, por lo que su imagen se utiliza frecuentemente en las monedas griegas, incluidas las emitidas por las colonias establecidas en Sicilia, cuya influencia queda atestiguada en las monedas de la antigua ciudad púnica de *Pannonormo*. La importancia simbólica de los delfines se muestra en la presencia de los cetáceos en las estelas de Cartago, generalmente representados en pareja. En los amuletos que llevan un orificio de suspensión, su iconografía esquemática, pero no carente de algunos detalles, está presente en

17. MAEF 4860 (B1), MAEF 3408, MAEF 3409, MAEF 3411, 2 (24).

18. FANTAR 1970, pp. 32-38.

los contextos de necrópolis sardas y cartaginesas, con una cronología de siglo IV a.C. Por otra parte, un grupo de delfines corona la imagen de un caballero en un disco fragmentado encontrado en Mozia y fechado en el siglo VI a.C. En general, las representaciones de peces son recurrentes en la cultura púnica y en el mundo griego; en algunas estelas cartaginesas se puede reconocer el atún, representado frecuentemente en las monedas en relación con la rica tradición pesquera de las ciudades de Gadir, Seks y Abdera.

Según algunos estudiosos el águila, documentada como motivo principal o secundario, estuvo asociada al dios Baal Hammon de Cartago. El ave es un motivo decorativo del arte del 550-540 a.C., atestiguado en una copa laconia con un pájaro sobre un caballero y en una cratera de Vulci, con misma datación y temática. La cronología de las representaciones zoomórficas en general resulta más tardía que las placas antropomórficas y fitomórficas, enmarcándose no más tarde del siglo IV a.C.

Las placas fitomórficas están caracterizadas por motivos simbólicos que representan distintos elementos del mundo funerario, o reemplazan a las divinidades púnicas astrales. Las placas C3 y C5 se fechan en el siglo VI a.C. por la comparación de los motivos de las palmetas fenicio-chipriotas de las placas del Museo Nacional de Gela, del Museo Whitaker de Mozia y de las terracotas del Museo Lavigerie de Cartago. Otros ejemplares con el mismo motivo proceden de tumbas arcaicas cartaginesas. Las placas con palmeta aislada del tipo sirio-fenicio de forma rectangular y oval encuentran sus paralelos en las tallas de marfil, en la glíptica y joyas donde el motivo iconográfico reproducido representaría una forma evolucionada, que se fecharía en los siglos VI-V a.C. La placa MAEF 4497,¹⁹ es un ejemplo de palmeta de tipo sirio-fenicia sobre tallo con volutas, inspirada en tipos arquitectónicos, que representa repeticiones posteriores del modelo, fechable en el siglo V-IV a.C. por la lectura del ajuar del hipogeo nº 18 de la

campana del 1924. Motivos florales compuestos, con similar estilo, se documentan en las decoraciones del pecho y en la indumentaria de las figurillas ibicencas con los brazos dispuestos hacia delante, tipológicamente no anteriores al siglo IV a.C. Una composición similar del motivo floral reproduce un modelo arquitectónico de volutas, pintada en un ánfora del siglo IV a.C. procedente de la necrópolis de Monte-Luna Senorbì.

En la placa C3 el friso se compone de motivos en S y puntos alternados, frecuente en las decoraciones de la cerámica rodia y, en particular en las de Fikellura, donde aparece delimitado por dos bandas de secciones inclinadas. La serie, una de las más conocidas de las variantes estilísticas utilizadas en la roseta y en la composición de la decoración en trenza, permite reconocer los modelos decorativos de discos, tapaderas de píxides o botones del repertorio de los marfiles sirio-palestinos. En las matrices de terracota, la composición roseta-trenza aparece en las tumbas cartaginesas fechables entre el siglo VI y principios del siglo IV a.C.

La relación entre las soluciones iconográficas y el campo figurativo de las matrices resulta determinante. Adoptando tipos circulares, el artesano utiliza una forma que se puede leer en todos los sentidos y que plantea particulares problemas de distribución, de ahí la división en registros concéntricos, la repetición de motivos y la excepcional utilización de motivos de lectura lineal.

CONCLUSIONES

En los estudios realizados en 1987 para la zona ibicenca y en general ibérica, se documentaron cuarenta y tres ejemplares. Actualmente hay recogidos y catalogados sólo en Ibiza noventa y tres ejemplares. La documentación de los enterramientos arcaicos de Dermech-Douïmès y del grupo de sepulturas de la región de Ard-el Morali, in-

19. Necrópolis Puig des Molins, hipogeo 18, nº. 124, campaña del 1924 de Carlos Román Ferrer. Tipología Galeotti A6. Finales del siglo V- principios IV siglo. a. C. ROMÁN Y FERRER 1926, pp. 15, 23 e 33; ALMAGRO GORBEA 1980 b, p. 287, lám. CCIX, 13; ASTRUC 1957, p. 147, nº. 14, lám. 14; FERNÁNDEZ 1992, I, p. 272, n. 831, MAI 4497, n. 124, campaña del 1924; *Ibidem*, II, pp. 112-114, n. 831; *Ibidem*, III, lám. CXXXV, n. 831.

vestigado por Merlin en 1915, ofrecen una visión de más de dos siglos entre finales del siglo VII-VI y la primera mitad del siglo IV a.C. y un marco contextual de referencia para las placas ibicencas.

Las tipologías de moldes más antiguos son los circulares en forma de anillo de Cartago y de Ibiza C2 (MAEF 3146/1) decorados en una cara por palmetas de tradición fenicio-chipriota entre un doble filete formado por líneas paralelas y oblicuas a modo de cordón. La matriz se documenta en dos casos en la tumba de las excavaciones de P. Gauckler y Dermech, realizadas en 1899 y fechable entre el siglo VII y la primera mitad del siglo VI a.C.;²⁰ otro paralelo para el molde es el hallazgo del área del teatro y fechada entre finales VI y principios del siglo V a.C.

Las iconografías frecuentemente se representan en los materiales simbólicos y culturales en ajuares funerarios de la propia Cartago, muchas veces en hallazgos similares o casi idénticos, con los mismos motivos o muy similares a los documentados en las placas de Ibiza. El complejo de Ard- el Morali excavado en 1915, está formado por un conjunto de ejemplares pertenecientes a contextos de la primera mitad del siglo IV a.C., en los que encontramos tipos circulares decorados en una o ambas caras, con motivos de roseta-trenza (tumbas 14 y 17/1915), matrices de peces –delfines– (tumba 9, 14/1915) y un molde circular con ibis enfrentadas (tumba 9/1915) de una tumba del área de Dermech. En el grupo de sepulturas de principios de siglo IV. a.C aparece representado el personaje con carro (tumba 17/1915), el sileno corriendo (tumba 10/1915) y el escarabajo alado con disco en la cabeza (tumba 14/1915), dos ejemplares de forma aproximadamente ovalada muestran el tema del cangrejo (tumbas 10, 17/1915).

Fuera de Cartago, el ajuar del hipogeo nº 24 de las excavaciones de 1922 en la necrópolis del Puig des Molins, presenta cuatro matrices con los temas del delfín, del sileno, del escarabajo alado y del cangrejo. Este ajuar se fecha a finales V -principios del siglo IV a.C.

Dentro de la variedad artesanal de las placas figuradas ibicencas podemos establecer comparaciones con moldes y sellos decorados de Cerdeña y Sicilia. En este sentido, parece verosímil que las matrices decoradas reciban su primera inspiración del mundo griego y que su paso al mundo fenicio de Occidente se realice, como en el caso de los pequeños altares de terracota, en Sicilia. Las influencias griegas provienen de dos áreas: las arcaicas proceden principalmente de Rodas y Chipre, además de Corinto, y las greco-siciliotas que llegan en época helenística, al repertorio de Mozia probablemente y, a través de la intervención siciliota, a los centros púnicos de Cerdeña y de la Península Ibérica. El mundo fenicio adopta el mismo concepto, elaborándolo tanto en la decoración, como en sus funciones. De hecho, los agujeros que se encuentran en algunos ejemplares sugieren que los relieves en las tumbas se colgaron con una función apotropaica, coincidiendo con el empleo de las máscaras y los protomos.

Los diferentes autores que han abordado el estudio de estos materiales debaten diferentes hipótesis acerca de su función: en algunos casos se utilizarían para imprimir diferentes motivos en la cerámica y la alfarería, en otros en particular las formas circulares, tendrían la función de moldes para pasteles y panes sagrados, *moules à gâteaux*, '*moules qui servaient sans doute à confectionner des pâtisseries*'.

Las placas han sido halladas en edificios o lugares sagrados, zonas de habitación o en contextos funerarios, por lo que su presencia en sepulturas parece asumir un valor apotropaico y demoníaco. Es probable, pues, que estos objetos tengan un significado espiritual, religioso y funerario, además de un carácter simbólico de inmortalidad ya que la representación de palmetas, flores de loto, escarabajos y árbol de la vida, permite postular esta interpretación.

B. Costa y J. H. Fernández han dedicado un trabajo a la representación de *gorgoneia* en contextos funerarios en la gran necrópolis urbana del Puig des Molins, formulando propuestas interpretati-

20. GAUCKLER 1915, pp. 32-33, lám. CCXXVII.

vas del *funus* o ritual funerario, de las creencias religiosas y de los aspectos ideológicos de la visión de la muerte como hecho social de las sociedades antiguas y de la fenicio-púnica en particular. En este contexto de interpretación se encuentra la cabeza de Gorgona, que no sólo posee la función apotropaica, que tradicionalmente se le atribuye, sino que representaría un símbolo para referirse al concepto de "muerte" o incluso la muerte misma. La asociación con serpientes úreos, palmetas y flores de loto podría interpretarse, según B. Costa y J. H. Fernández, como idea de renovación del flujo vital y de regeneración, representada por el *gorgoneion*. Esta iconografía es similar a la que aparece en la decoración pictórica de la *'tomba dell'Ureo'* de Cagliari.

Para las matrices que se encuentran en zonas de culto, no puede excluirse el uso, incluso práctico, durante los eventos religiosos, como se documenta en la antigua Grecia y actualmente en Cerdeña para la fiesta de San Antonio Abad, y, como ha señalado Pelayo Quintero refiriéndose a los *'moldes y matrices procedentes de Tamuda'*, en la fiesta de San Antón en Madrid y en algunos pueblos del Andalucía para sellar el pan. La relación de estos objetos en general con los dioses y los difuntos podría ampliarse, hipotéticamente, a los vivos con una función protectora de sus hogares.

Las placas del tipo antropomórfico, con la esfinge y el árbol de la vida, el grupo del caballo y los guerreros, las más abundantes representaciones del tipo fitomórfico, las originales figuraciones del creciente lunar y disco solar, los motivos florales y vegetales de rosáceas, palmetas y flores de loto, son utilizados con frecuencia como objetos simbólicos de la vida y del renacimiento, tanto en Ibiza como en otras zonas del mundo fenicio-púnico. Muchos de estos motivos y las imágenes zoomórficas de peces y aves son comunes a las pinturas de los *haouanet* y las tumbas púnicas del Norte de África. Se encuentran también en las decoraciones pintadas de huevos de avestruz, así como en la vestimenta y adornos en muchas de las figurillas de cuerpo entero de clara inspiración

púnica ebusitana, cargadas de significado simbólico ritual asociado con los atributos y el carácter astral, lunar y funerario de las divinidades.

Aunque algunos autores plantean que las placas se colocaron en las tumbas como amuletos de protección, esto no puede extenderse a todas las placas. Es posible que algunas de ellas se asociasen a un uso más concreto, e incluso meramente decorativo, sin embargo, la mayoría de ellas se colocó en las tumbas con valor sagrado y muy probablemente de protección. En muchos casos es posible la interpretación místico-religioso dada por M. H. Fantar que lee como *'genre d' objects cultuels en rapport avec les dieux et les morts'*. En este sentido, es interesante examinar las iconografías comunes que aparecen en las placas, especialmente las aves, los úreos, las flores de loto, las palmetas y las *gorgóneia*, diseños que encuentran afinidades en las pinturas de la tumba de Djebel Mlezza –en las paredes de la tumba VIII hay la pintura de un gallo– y Tuvixeddu.

En al menos seis casos de Ibiza, se documentan varios ejemplares de moldes en el mismo ajuar. Bajo este prisma, hay que recordar la interpretación de Patroni para de los ejemplares de la tumba de Nora.²¹ La misma repetición fue observada por A. Merlín como rasgo característico de las tumbas cartaginesas del sector de Ard-el Morali, datadas a principios del siglo IV a.C., donde las numerosas matrices decoradas procedentes de los ajuares, se presentaban asociadas de dos en dos, asociación de los objetos en pares que se produce también en los sectores sepulcrales arcaicos de Cartago.

Las placas circulares y rectangulares, por lo tanto, pueden pertenecer al mismo tipo de representaciones utilizadas habitualmente en las tumbas de los siglos VI al II a.C., encontrando en los diferentes centros púnicos desarrollos específicos y su propia realización figurativa. En el caso de Ibiza encontramos una amplia variedad tipológica, con especial énfasis de los valores más explícitamente culturales o simbólicos en la adopción de una decoración vegetal y geométrica compleja.

21. PATRONI 1904, coll. 194-195, figg. 27-28, col. 220, tumba XVI; cf. MATTAZZI 1999, p. 67, p. 110, n.º. 80-81.

INDICE DE LAS TERRACOTAS: NUMERO DE CATALOGO, NUMERO DE INVENTARIO, LUGAR DE CONSERVACIÓN, PROCEDENCIA, LÁMINA				
Placas A1-A5 antropomórficas		Placas B1-B4 zoomórficas		Placas C1-C3 fitomórficas
Núm.	N. inventario	Museo	Procedencia	Lám.
A1	M 36196	MAN	Necrópolis Puig des Molins	I
A2	M 36524	MAN	Necrópolis Puig des Molins	II
A3	MAEF 4821	MAEF	Necrópolis Puig des Molins	III
A4	MAC 8431	MAC	Necrópolis Puig des Molins	III
A5	MAC 8515	MAEF	Necrópolis Puig des Molins	IV, (a) (b)
B1	MAEF 4860	MAEF	Necrópolis Puig des Molins	V
B2	MAEF 760	MAEF	Necrópolis Puig des Molins	VI
B3	MAEF 3912	MAEF	Necrópolis Puig des Molins	VI
B4	MAEF 3913	MAEF	Necrópolis Puig des Molins	VII
C1	MAC 8417	MAC	Ibiza	VIII
C2	MAEF 3146(1)	MAEF	Coll de Cala d'Hort	IX
C3	MAEF 2704	MAEF	Necrópolis Puig des Molins	X

ELENCO ABREVIATURAS

MUSEOS

MAC = Museu d'Arqueologia de Catalunya.

MAN = Museo Arqueológico Nacional de Madrid.

MAEF = Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera

ACFP 4 = *Actas IV Congreso Internacional de Estudios fenicios y punicos*, (Cadiz, 2-6 octubre 1995), Cadiz 2000.

AEA = *Archivo Español de Arqueología*.

AFRICA = *Africa : Revue des études et recherches préhistoriques, antique, islamiques et ethnographiques*, Tunis.

AIUON = *Annali Istituto Orientale di Napoli*.

BAParis = *Bulletin Archéologique du Comité des travaux historiques et scientifiques*.

BASard = *Nuovo Bullettino Archeologico Sardo*.

Gerión = *Gerión: Departamento de Historia Antigua, Facultad de Geografía e Historia, Universidad Complutense de Madrid*.

HdA = *Handbuch der Archäologie im Rahmen des Handbuchs der Altertumswissenschaft*.

Iraq = *Iraq: British Institute for the Study of Iraq*.

Karthago = *Karthago: Revue d'archéologie méditerranéenne*.

Mayurqa = *Mayurqa: Revista de la Secció d'Història de la Universitat de les Illes Balears*.

MemLinc = *Memorie dell'Accademia Nazionale dei Lincei*.

MJSEA = *Memorias de la Junta Superior de Excavaciones Arqueológicas*.

MonAnt = *Monumenti Antichi dell'Accademia Nazionale dei Lincei*.

Mozia VII =

PHÉNICIENS 1986 = *Les Phéniciens et le Monde Méditerranéen. Catalogue de l'Exposition à Bruxelles-Luxembourg*, Bruxelles 1986.

QuadCagl = *Quaderni della Soprintendenza Archeologica per le Province di Cagliari e Oristano*.

RendLinc = *Rendiconti dell'Accademia Nazionale dei Lincei*.

RSF = *Rivista di Studi Fenici*.

SEAP = *Studi di Egittologia e di Antichità Puniche*.

SEFARAD = *Sefarad: Revista del Instituto Arias Montano de Estudios Hebraicos y Oriente*.

Syria = *Syria: Revue archéologique syrienne*.

TMAI = *Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza*.

ZEPHYRUS = *Zephyrus: Crónica del Seminario de arqueología y de la sección arqueológica del centro de estudios salmantinos, Universidad de Salamanca*.

BIBLIOGRAFÍA

- AA. VV. (1988): *I Fenici (Catalogo della mostra di Venezia)*. Milano.
- , (2007): *Magia y superstición en el mundo fenicio-púnico. XXI jornadas de arqueología fenicio-púnica (Eivissa 2006)*, (TMAI n° 59), Ibiza.
- ABD EL KADER, EMIR DJAFAR (1949): Un Orthostate du temple de Hadad a Damas, *Syria* XXVI, 3-4, pp. 191-195.
- ACQUARO, E. (1977): *Amuleti egiziani ed egittizzanti del Museo Nazionale di Cagliari*, en *Collezione di Studi Fenici* 10, Roma.
- ALMAGRO, Mª J. (1980): *Catálogo de las terracotas de Ibiza del Museo Arqueológico Nacional*. Ministerio de Cultura, Dirección General del Patrimonio Artístico, Archivos y Museos, Madrid.
- , (1980): *Corpus de las terracotas de Ibiza*, Bibliotheca Prehistórica Hispana, vol. XVIII, Madrid.
- ANÓNIMO (1923): *Colección de Antigüedades Cartaginesas depositadas en el Museo Arqueológico Nacional*, Manuscrito inédito.
- ARRIBAS, A. y ARTEAGA, O. (1975): *El yacimiento fenicio de la desembocadura del río Guadalhorce (Málaga)*, Cuadernos de Prehistoria de la Universidad de Granada. Serie monográfica, 2.
- ASTRUC, M. (1957): Empreintes et reliefs de terre cuite d' Ibiza, *A. E. A.*, vol. XXX.
- , (1959): Empreintes et reliefs carthaginois de terre cuite. *Mélanges d'archéologie et d'histoire de l'École française de Rome*, vol. LXXI, pp. 107-134.
- BALLESTEROS y Beretta, A. (1943): *Historia de España, I*, Barcelona.
- BARNETT, R.D. (1935): The Nimrud ivoires and the art of the Phoenicians, *Iraq*, II, pp. 179 ss.
- BARRECA, F. (1986): *La civiltà fenicio-punica in Sardegna*, Sassari.
- BARTOLONI, P. (1973): Necropoli puniche della costa nord-orientale del Capo Bon, *Prospezione archeologica al Capo Bon I*, Roma.
- BERGER, P. (1900): *Musée et collections archéologiques de l'Algérie et de la Tunisie. Musée Lavignerie de Saint-Louis de Carthage*, vol. I, Paris.
- BISI, A. M. (1968): Le matrici fittili puniche della Sardegna e della SICILIA, *SEFARAD* XXVIII, pp. 289-308.
- BLANCO, A. (1953): El vaso de Valdegamas (D. Benito, Badajoz) y otros vasos de bronce del mediodía español, *AEA*, 26, pp. 235-244.
- BLÁZQUEZ, J. M. (1954): Dioses y caballos en el mundo ibérico, *Zephyrus* V, pp. 193-212.
- , (1955): Pinax fenicio con esfinge y árbol sagrado, *Zephyrus* VI, pp. 217-228.
- , (1966): Dios jinete púnico sobre disco de Ibiza, *Zephyrus* XVII, pp. 101-103.
- , (1977): *Imagen y Mito. Estudios sobre religiones mediterráneas e ibéricas*, Madrid.
- BONSOR, G. E. (1928): *Nécropole ibérique de Setefilla, Lora del Rio (Sevilla)*. Fouilles de 1926-1927, Paris.
- BOSCH GIMPERA, P. (1929): *El arte en España. Guía de la Sección de España primitiva*. Exposición Internacional de Barcelona, Barcelona.
- , (1932): *Etnología de la Península Ibérica*, Barcelona.
- BOSSERT, H. (1951): *Altsyrien: Kunst und Handwerk in Cypern, Syrien, Palästina, Transjordanien und Arabien von den Anfängen bis zum völligen Aufgehen in der griechisch-römischen Kultur*, Tübingen.
- CAMPO, M. (2007): Las imágenes monetarias: expresión histórico y artística de su tiempo, en *Arte en el dinero, dinero en el arte: Exposición conmemorativa del 125 aniversario de Caja Duero, Sala de Exposiciones Caja Duero de Salamanca (4 de diciembre 2007 al 8 de febrero 2008)*.
- CHELBI, F. (1985): Carthage. Sepultures puniques découvertes à l'est du theatre, *Revue des Etudes Phéniciennes –Puniques et des Antiquités Libyques*, I, pp. 5-88.
- CINTAS, P. (1951): Deux campagnes de fouilles à Utique, *Karthago* II, pp.1-88.
- COLOMINAS, J. (1938): *Les terrecuites d'Eivissa*. Monografies de l'Art Hispanic, Barcelona.
- CONTENAU, C. (1949): *La Civilisation phénicienne*. Paris.
- COSTA, B. y FERNÁNDEZ, J. H. (2003): El rostro de la muerte: representaciones de gorgoneia en la necrópolis del Puig des Molins, en *Misceláneas de Arqueología Ebusitana II. El Puig des Molins (Eivissa): un siglo de investigaciones*, (TMAI n° 52), pp. 197-250.
- CULICAN, W. (1976): *Baal on an Ibiza gem*. *RSF* 4, pp. 57-68.
- DANTHINE, H. (1937): Le palmier-dattier et les arbres sacrés dans l'iconographie de l'Asie occidentale ancienne, *Haut-commissariat de la République française en Syrie et au Liban. Service des antiquités. Bibliothèque archéologique et historique*, XXV.
- DAWKING, R. (1929): *The Sanctuary of Arthemina Orthia at Sparta*, London.
- DE LA BANDERA ROMERO, M. L. (2002): Rituales de origen oriental entre las comunidades tartesias: el sacrificio de animales, *Ex Oriente Lux: las religiones orientales antiguas en la Península Ibérica*, Sevilla, pp. 141-158.
- DECAMPS DE MERTZENFELD, C. (1954): *Inventaire commenté des ivoires phéniciens et apparentés découverts dans le Proche-Orient*, Paris.
- DECAMPS, C. (1954): *Ivoires Phéniciens*. Paris.
- DI CESNOLA, L. P. (1877): *Cyprus: Its ancient cities, tombs and temples*. London.
- DUBY, G. y PERROT, M. (1991): *Historia de las mujeres en Occidente*, Madrid.
- ESCANDELL, B. y BLÁZQUEZ, J. M. (1960): Nuevos objetos arqueológicos ebusitanos, *Zephyrus*, XI.
- FANTAR, M. H. (1966): Le cavalier marine de Kerkouane, *Africa* I, pp. 19-32.
- , (1970): *Eschatologie phénicienne-punique*. Tunis.
- , (1987): *Kerkouane une cité punique au Cap-Bon*. Tunis.
- FERNÁNDEZ, J. H. (1983): *Guía del Museo Monográfico del Puig des Molins*, (TMAI n° 10), Madrid.
- , (1992): *Excavaciones en la necrópolis del Puig des Molins, (Eivissa)*. *Las campañas de D. Carlos Román Ferrer: 1921-1929*, (TMAI n° 28-29), Ibiza.
- FERNÁNDEZ, J. H y PADRÓ, J. (1982): *Escarabeos del Museo Arqueológico de Ibiza*, (TMAI n° 7), Madrid.
- , (1986): *Amuletos de tipo egipcio del Museo Arqueológico de Ibiza*, (TMAI n° 16), Ibiza.
- FERRON, P. J. (1966): Le caractère solaire du dieu du Carthage, *Africa*, I, pp. 41-59.
- FRANKE, P. R. y Hirmer, H. (1964): *Die griechische Münzen*. Munich.
- GALEOTTI, S. (1987): Nota sulle matrici fittili di cultura punica, *SEAP I*, pp. 83-93.
- GARCÍA y BELLIDO, A. (1936): *Los hallazgos griegos de España*. Centro de Estudios Históricos. Fichero de Arte Antiguo, Madrid.
- , (1947): Colonizaciones púnica y griega. *Ars Hispaniae. Historia Universal del Arte Hispánico, vol. I*, Madrid.

- , (1948): *Hispania Graeca*, Madrid.
- , (1952): El mundo de las colonizaciones, en *Historia de España*, vol. II, Madrid.
- GAUCKLER, P. (1915): *Nécropoles puniques de Carthage*, I-II, Paris.
- GJERSTAD, E. (1946): Decorated metal bowls from Cyprus, *Opuscula Archaeologica IV*, pp. 1-18.
- GIGLIOLI, G. Q. (1935): *l'arte etrusca*. Milano.
- GSELL, S. (1924): *Histoire Ancienne du l'Afrique du Nord*, vol. IV, Paris.
- GUBEL, E. (1986): Une nouvelle scène de culte phéniciens à l'époque perse, en *Studia Phoenicia*, IV, Namur.
- GUERRERO AYUSO, V. M. y LÓPEZ PARDO, F. (2006): Gallos en la cámara de la muerte. Aproximación a su significado en la necrópolis de la Edad del Hierro Cometa dels Morts (Escorca, Mallorca), *Mayurca*, 31.
- AMADASI, M. G. (1993): Sacrifici e banchetti: Bibbia ebraica e iscrizioni puniche. *Sacrificio e Società nel Mondo Antico*, (Roma-Bari 1993 [1988]), pp. 97-122.
- HIGGINS, R.A. (1969): *Catalogue of terracottas in the Department of Greek and Roman antiquities. British Museum I-II*, Oxford.
- HOURS-MIÉDAN, M. (1950): Las représentations figurées sur les stèles de Carthage, *Cahiers de Byrsa I*, pp. 15-161.
- JIMÉNEZ FLORES, A. M. (1994): Ritual funerario y sociedad: el banquete funerario en las necrópolis fenicias de la Península Ibérica, *Kolaios 3*, Sevilla, pp. 127-143.
- KÜBLER, K. (1950): *Altattische Malerei*, Tübingen.
- LEIBOVITCH, J. (1955): Le Griffon dans le Moven-Orient Antique, *Atigot I*, pp. 82-85.
- MACABICH, I. (1931): *Pityusas: Ciclo fenicio*, Palma de Mallorca.
- MANFREDI, L. I. (1989): *Terrecotte puniche di Sardegna*, *AIUON 49*, I, pp. 1-7.
- MANFREDI, L. I. (1990): Matrici e stampi in terracotta, en E. ACQUARO; G. MANCA DI MORES; L. I. MANFREDI y S. MOSCATI, *Tharros: La Collezione Pesce*, Roma, pp. 71-81.
- MATTAZZI, P. (1994): La tomba 'del l'ureo': note al margine, *RSF XXII*, pp. 15-35.
- , (1999): *Le matrici fittili decorate di cultura punica in Sardegna*. *Studi Semitici 16*, Roma.
- MATTAZZI, P. y FARISELLI, A. (1994): Tharros XX. Terrecotte puniche, *RSF XXII*, 2, pp. 222-236.
- MERLIN, A. (1916): *BAParis*, pp. CLXXV-CLXXXVI.
- MILANO, L. (1993): Codici alimentari, carne e commensalità nella Siria-Palestina di età pre-classica, en *Sacrificio e Società nel Mondo Antico* (Roma-Bari 1993 [1988]), pp. 55-85.
- MOSCATI, S. (1974): Un avorio fenicio di Oristano, *RendLinc s. VIII*, 29, pp. 395-397.
- , (1990): *l'arte dei Fenici*. Milano.
- MOSCATI, S. y UBERTI, M. L. (1987): localia Punica. La collezione del Museo Nazionale G. A. Sanna di Sassari, *MemLinc*, s. VIII, 29.
- , (1988): Testimonianze fenicio-puniche a Oristano, en *Memorie del l'Accademia Nazionale dei Lincei*, ser. VIII, vol. XXXI, fasc. 1, Roma.
- MURRAY, A. S. y SMITH, A. H. (1988): *A catalogue of engraved gems in the British Museum*, London.
- NIVEAU DE VILLEDARY y MARIÑAS, A. M. (2006): Banquetes rituales en la necrópolis púnica de Gadir, *Gerión 24*, I, pp. 35-64.
- OLMOS, R. (1998): Beatitud dionisiaca y transformación vegetal en el mundo ibérico, en C. SÁNCHEZ y P. CABRERA, *En los límites de Dionisio. Actas del Simposio celebrado en el Museo Arqueológico Nacional*, (Madrid, 29 de junio de 1997), Murcia, pp. 119-137.
- PARROT, A.; CHEHAB, M. y MOSCATI, S. (1975): *Les phéniciens*. Paris.
- PATRONI, G. (1904): Nora, colonia fenicia in Sardegna, *MonAnt*, 14, coll. 110-267.
- PAYNE, H. (1931): *Necrocorinthia: A Study of Corinthian Art in the Archaic Period*. Oxford.
- PELAYO QUINTERO, A. (1942): Museo Arqueológico de Tetuán. Moldes y matrices de barro procedentes de Tamuda, *Revista Mauritania de Tánger*, n° 172, año XV (1 de marzo de 1942).
- PERROT, G. y CHIPIEZ, C. (1885): *Phénicie- Cypr. Histoire de l'Art dans l'Antiquité*, vol. III.
- PICARD, C. (1954): *Les religions de l'Afrique antique*. Paris.
- , (1976): Les représentations de sacrifice molk sur les stèles de Carthage, *Karthago 17*, pp. 67-138.
- , (1978): Les représentations de sacrifice molk sur les stèles de Carthage, *Karthago 18*, pp. 5-116.
- RADA y DELGADO, J. (1872): Estatuas de divinidades egipcias (bronce) que se conservan en el Museo Arqueológico Nacional. *Museo Español de Antigüedades II*, Madrid.
- RAMÓN, J. (2007): *Fe-13. Un taller alfarero de época púnica en Ses Figueretes (Eivissa)*, (*TMAI n° 39*), Ibiza.
- RAMOS SAINZ, M. L. (2000): *Los ritos de incineración e inhumación en las necrópolis hispanas (ss. VIII-II a. C.)*, en IV ACEFP Vol. 4, pp. 1693-1697.
- RICCIOTTI, G. (1945): *Historia de Israel de los orígenes a la cautividad*, Barcelona.
- ROMÁN y CALVET, J. (1906): *Los nombres e importancia arqueológica de las Islas Pithyusas*, Barcelona.
- ROMÁN y FERRER, C. (1920): Excavaciones en diversos lugares de la isla de Ibiza, Memoria de los resultados obtenidos en las excavaciones practicadas en 1918 (*MJSEA n° 28*), Madrid.
- , (1921): Excavaciones en diversos lugares de la isla de Ibiza, Memoria de los resultados obtenidos en las excavaciones practicadas en 1919 y 1920 (*MJSEA n° 43*), Madrid.
- , (1923): Excavaciones en Ibiza. Memoria de los resultados obtenidos en las excavaciones practicadas en 1922 (*MJSEA n° 58*), Madrid.
- , (1926): Excavaciones en Ibiza. Memoria de los resultados obtenidos en las excavaciones practicadas en 1924 (*MJSEA n° 80*), Madrid.
- SANCIU, A. (1990): Matrici fittili di cultura punica da Olbia, *SEAP*, 7, pp. 141-149.
- , (1992): *Tre nuove matrici fittili puniche dalla Sardegna*, *BASard*, 4 (1987-1992), pp. 117-122.
- TARRADELL, M. (1950): Sobre unos discos púnicos de cerámica procedentes de Tamuda y sus paralelos. *Crónica del I Congreso Nacional de Arqueología y del V Congreso Arqueológico del Sudeste, Almería 1949*, Cartagena.
- THUREAU-DANGIN, F. (1931): *Arslan-Tash*, en *Bibliothèque archéologique et historique 16*, Paris.
- TUSA, V. (1972): La necropoli arcaica e adiacenze. Lo scavo del 1970, *Moza VII (= Studi Semitici 40)*, pp. 7-81.
- UBERTI, M. L. (1975): Le terrecotte, en *Anecdota Tharrhica*, Consiglio Nazionale delle Ricerche, Roma, pp. 17-50.
- VELÁZQUEZ BRIEVA, F. (2007): *El dios bes: de Egipto a Ibiza*, (*TMAI n° 60*), Ibiza.
- VIVES y ESCUDERO, A. (1917): *Estudio de arqueología cartaginesa. La necrópolis de Ibiza*. Junta para ampliación de estudios e investigaciones científicas, Madrid.
- WATZINGER, C. (1939): *Phönikien und Palästina*, en *HdA*, Munich.

Sobre dos ánforas selladas de Ibiza

Ana Mezquida Orti¹
Josep Torres Costa²

RESUM: Dues ànfores segellades, una transportant vi itàlic, l'altra salaons de la Bètica, posen en evidència la progressiva integració de la illa d'Eivissa en la dinàmica comercial del Mediterrani occidental a la fi de la República i inicis de l'Imperi Romà.

SUMMARY: *Two stamped amphorae, one transporting italic wine, the other baetican saltings, bring to light Ibiza's island progressive integration in the Western Mediterranean commercial dynamics at the end of the Republic and the beginning of the Roman Empire.*

La instalación de unos contenedores subterráneos en el barrio de la Marina, junto a la iglesia de Sant Elm, motivó el inicio de una intervención arqueológica a mediados del año 2010. Los trabajos permitieron documentar diversos muros de mampostería, además de un área de necrópolis y una conducción de agua. La canalización no presentaba ningún tipo de cubierta, era de sección rectangular (22-24 x 30 cm) y se encontraba revestida con mortero hidráulico de *opus signinum* (Fig. 1). De la tierra de su colmatación se pudieron recuperar numerosos fragmentos cerámicos, que datan la amortización de la estructura en época romana alto imperial. De todo el conjunto material recuperado, hemos seleccionado dos fragmentos de ánfora para este estudio.

Figura 1. Canalización.

1. Arqueóloga (anamezquida@terra.es).

2. ANTIQVARIVM, Arqueología y Patrimonio (www.antiquarium-ibiza.com).

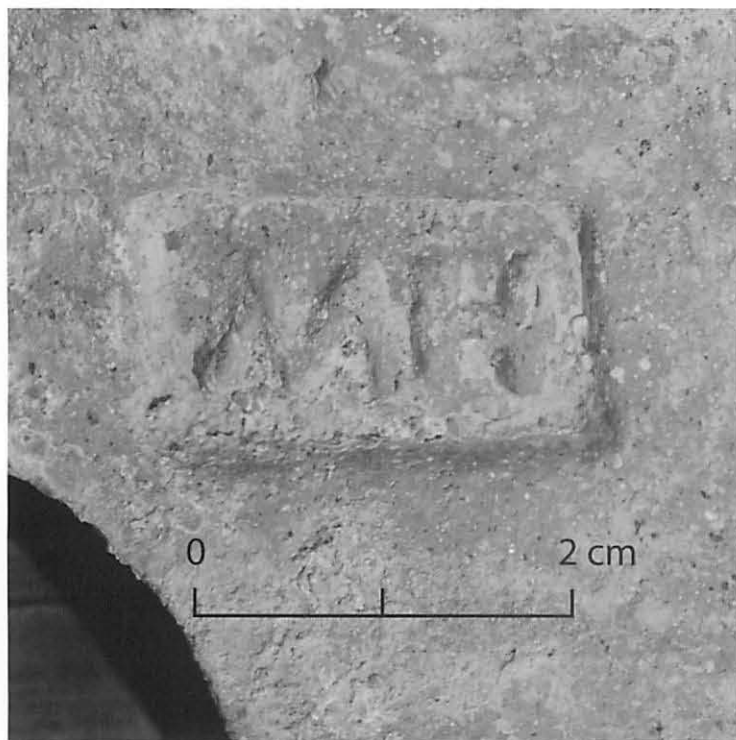

Figura 2. Dressel 1B y su sello MH.

El primero de ellos aparece impreso sobre un fragmento de espalda carenada, con el arranque inferior de una de las asas de sección ovalada, perteneciente a un contenedor vinario itálico Dressel 1B de finales del s. II o del s. I a.C.³ (Fig. 2). Un ánfora de este tipo suele poseer una altura cercana a los 100-120 centímetros, una capacidad aproximada de 22-25 litros y un peso que ronda los 25 kilos. Por lo tanto, se trata de un envase muy robusto, con una relación entre el contenido y el peso de la cerámica cercana a 1/1. Según varios autores, esta acusada desproporción motivó que,

a partir de mediados del s. I a. C, la Dressel 1 fuera progresivamente reemplazada por otra forma adoptada del Mediterráneo oriental, la Dressel 2 / 4 de Cos, mucho más ligera (ca. 15 Kg.) y con una mayor capacidad de carga (ca. 25 litros).⁴

A simple vista, la pasta cerámica del fragmento hallado en Ibiza esta compuesta por una matriz oxidante de color marrón rojizo, constelada por pequeños puntos blancos (microfósiles foraminíferos) y otras partículas negras brillantes (piroxeno). Estas características petrográficas de la cerámica apuntan hacia la producción de un taller etrusco, posiblemente a situar en el *Ager Cosanus*.⁵ Como es sabido, las ánforas Dressel 1 sirvieron para envasar y exportar los excelentes vinos producidos en la costa del mar Tirreno. Sin embargo, el envase que nos ocupa fue utilizado para la comercialización de los caldos del sur de Etruria que, a juzgar por el silencio de los autores clásicos, nunca llegaron a alcanzar la fama de los grandes vinos itálicos, como aquellos de renombre producidos en Cécubo o Falerno.

La pieza presenta un sello rectangular impreso sobre la base del asa, donde se leen las letras MH en relieve (Fig. 3). Las marcas de dos letras son bastante frecuentes en el sistema epigráfico de las ánforas Dressel 1 del sur de Albinia, las denominadas como ánforas de "la Parrina".⁶ En las islas Baleares conocemos un paralelo procedente del predio la Canoveta (Campos, Mallorca), que presenta un sello similar MH *in radice ansae*, pero de lectura retrógrada.⁷

3. La primera Dressel 1B esta datada en el año 125 a. C en Fréjel (Francia). Las dataciones consulares conocidas comprenden un amplio abanico cronológico que abarca desde el año 97 al 13 a. C. En un depósito de Castro Pretorio (Roma) se hallaron 16 Dressel 1B con dataciones consulares de los años 34, 25, 20, 19 y 13 a. C. En los campamentos militares del *limes* germánico también se encuentran algunos fragmentos de este tipo: En Neuss, creado hacia el 16 a. C, son numerosos; en Oberaden, establecido hacia el año 12 a. C, son raros; en Haltern, fundado en el año 8 a. C, son casi inexistentes.

4. HESNARD 1977, 157-168; TCHERNIA 1986, 45 et 127-129.

5. El *Ager Cosanus* estaba geográficamente delimitado por los ríos Albegna y Talone, así como por el mar Tirreno. En su territorio se implantaron grandes centros productores de ánforas en Cosa y Albinia, cf. PEACOCK 1977; WILL 1979, 339-350; WILL 1987, 171-220; MANACORDA 1980, 173-181; MANACORDA 1981, 4-5; VITALI et al. 2005, 282-299.

6. MANACORDA 1981, 127. Sin embargo, A. Hesnard apuntó acertadamente la posibilidad de que este tipo de marcas también se realizaran en algunos talleres de Campania, cf. HESNARD et al. 1981, 257.

7. CERDÀ 1999, 59.

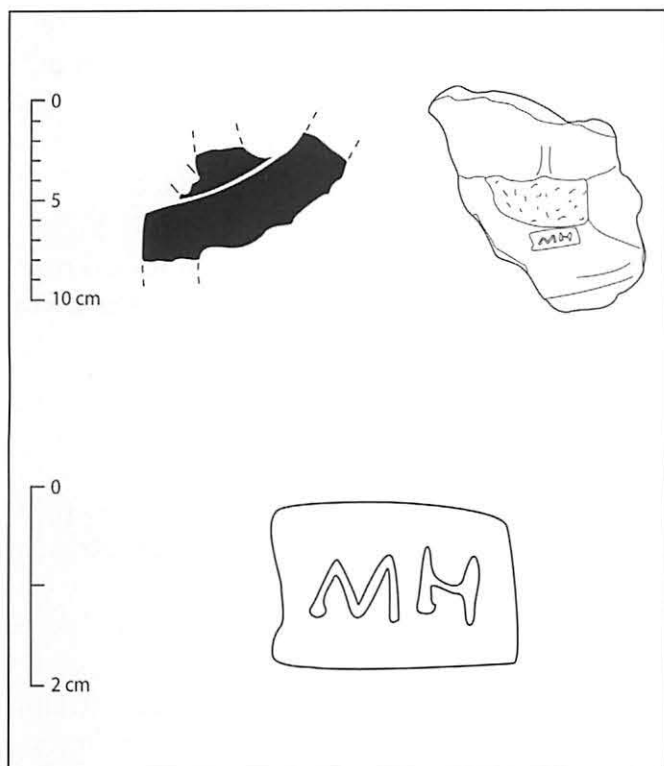

Figura 3. El sello MH.

El segundo objeto de estudio es otro fragmento de espalda con arranque de asa perteneciente a un ánfora bética del tipo Dressel 7-11 que, por su morfología piriforme, quizás podría inscribirse en el tipo Dressel 8 (Fig. 4). La fábrica presenta una estructura esponjosa, de color crema y muy depurada. Estos contenedores fueron producidos en la costa de la Bética, principalmente en la región de Cádiz, donde numerosos talleres cerámicos se encuentran asociados a las factorías de salazones.⁸ Ocasionalmente aparecen recipientes dotados de inscripciones pintadas en el cuello que informan sobre su contenido. Los productos comercializado en estos envases eran diversos tipos de salsas (*garum*, *hallec*, *laccatum*, *limphatum*, *liquamen*,

muria)⁹ y conservas de pescado (*cordula*, *thynnus*)¹⁰. Los preparados podían tener diversas calidades (*cibarium*, *flos*, *excelens*)¹¹ y ser de maduración añeja (*vetus annorum III, IIII*).¹²

Generalmente, las ánforas del tipo Dressel 7-11 aparecen muy poco selladas.¹³ La marca hallada en Ibiza presenta un solo carácter en relieve, la letra "A" escrita en capital rústica (Fig. 5). El carácter está encerrado en una cartela cuadrangular, defectuosamente impresa sobre la espalda del ánfora, justo por debajo del arranque inferior del asa. Un paralelo para esta estampilla quizás pudiera encontrarse en una "A" sobre una Dressel 7-11 de Mainz (Alemania).¹⁴ Del mismo modo,

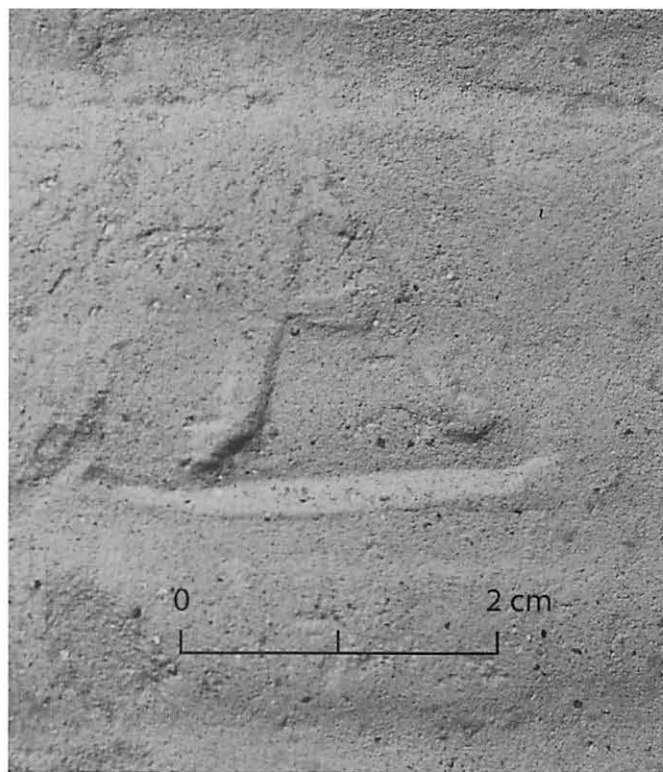

Figura 4. Dressel 7-11 y su sello A.

8. PONSICH 1988, 24-30 et 169-220.

9. *Garum*: CIL XV, 3496, 4689-4694, 4699(a-d), 4701; 4703, 4704 (1-2), 4706, 4707, 4710; 4711 et 4718; *Hallec*: CIL XV, 4731; *Laccatum*: CIL XV, 4733-4735; *Limphatum*: CIL XV, 4736; *Liquamen*: CIL XV, 4713, 4715, 4717, 4718, 4720; *Muria*: CIL XV, 4721-4723, 4727.

10. *Cordula*: CIL XV, 4732, 4741; *Thynnus*: LAUBENHEIMER, MARLIÈRE 2010, 268 n° 16.

11. *Cibarium*: LAUBENHEIMER, MARLIÈRE 2010, 267 n° 15.

12. Un ejemplo en LAUBENHEIMER, MARLIÈRE 2010, 268-269, n° 17.

13. cf. LAGÓSTENA 2001, con un corpus general de sellos.

14. EHMIG 2003, n° 253 sine imagine.

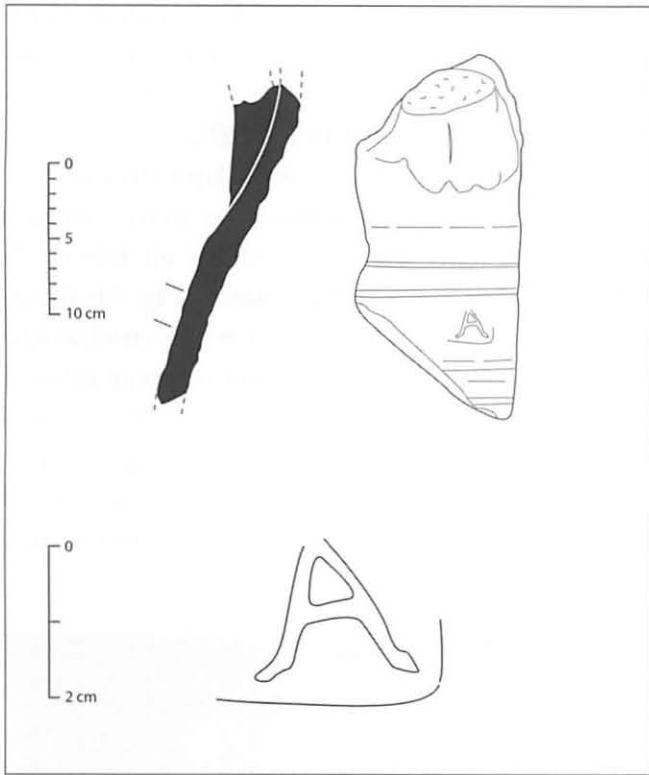
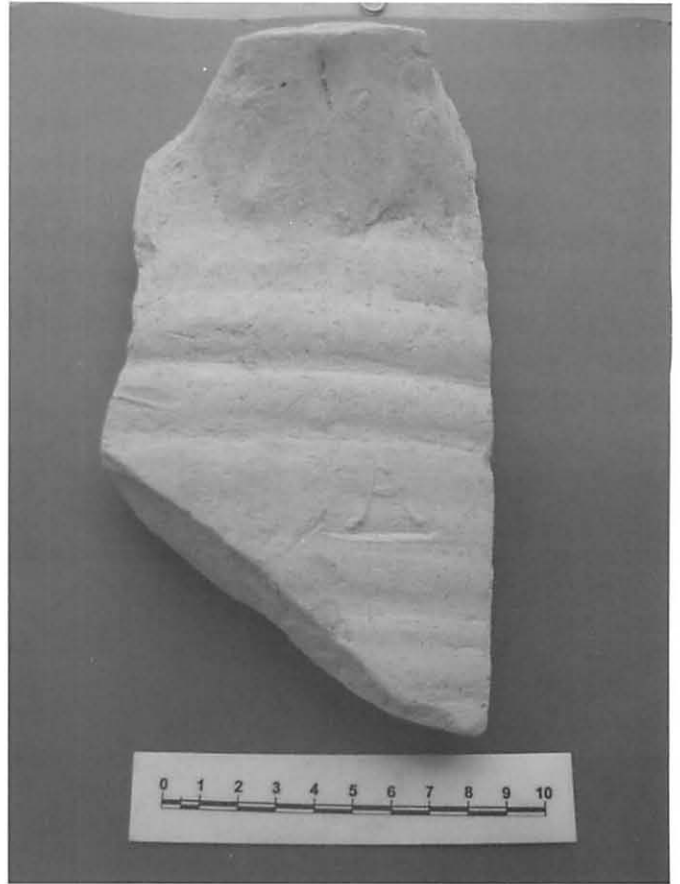

Figura 5. El sello A.

cabe destacar que un importante número de improntas similares han sido recuperadas del pecio de La Tour Sainte-Marie (Cap Corse, Francia), de los tiempos del emperador Claudio. De este naufragio son las marcas CEP, E, FR, M, MR, R y S, dispuestas dentro de cartelas circulares¹⁵.

Los pequeños sellos itálicos y béticos que aquí mostramos, han sido frecuentemente interpretados como simples “códigos” o “marcadores” de las diferentes fases de la producción de las ánforas. En nuestra opinión, a la hora de ofrecer una explicación satisfactoria para estos epígrafes, cabe no

perder de vista que, ocasionalmente, las pequeñas estampillas también pueden estar asociadas a otras más desarrolladas. Normalmente, la presencia de dos sellos sobre un mismo objeto puede indicar la existencia de una sociedad temporal de *officinadores* o expresar una relación de subordinación entre dos individuos. Posiblemente, el vínculo de dependencia más común en la epigrafía de las ánforas republicanas es el que se da entre un *dominus* o un *villicus* y los siervos o libertos que actúan como capataces en las fábricas de cerámica.¹⁶ De este modo, el personaje principal

15. LAUBERNHEIMER 1998, 311-326. Un ejemplar hallado en El Torno (Jerez de la Frontera), está impreso sobre el cuello de una Dressel 8 y presenta una letra B dispuesta en una cartela circular, cf. LAGÓSTENA 2001, n° 25a.

16. En muchas ocasiones los responsables de la producción de las Dressel 1 tienen nombres de origen griego (*Anterotis Apollodorus, Artemidorus Dionysus, Heraclida, Hermes, Mahetis, Metrodorus, Nicephorus, Ophelius, Onesimus, Philippus, Philodorus, Protagathus...*), indicio de su probable condición servil, cf. OLMER 2003, 194-195.

17. Un caso paradigmático se encuentra en el sello LLENTVPF, que P. A. Gianfrotta propuso identificar con L. Cornelius Lentulus Crus, cónsul del año 48 a. C y rico propietario de tierras en Minturane. Un ejemplar procedente del poblado talayótico de Torre Vella d' en Lozano (Ciudadella, Menorca), impreso sobre el labio de una Dressel 1B, aparece asociado a un sello de dos letras en el que se pueden distinguir una P y una H ligadas. Este segundo sello podría hacer referencia a un personaje servil de nombre *Ph()*, cf. GIANFROTTA 1971, 1-6 et Lám. III; DE NICOLÁS 1979, 29 fig. V, 28; CERDÀ 1999, 51-52 et fig. 23. Otro ejemplo interesante es el sello LMEFAVSTI impreso *in radice ansae* sobre una Dressel 8 hallada en Villanueva (Puerto Real, Cádiz), con una marca asociada VICV (cf. LAGÓSTENA 2001, 415 n° 90f, con bibliografía anterior), quizás un *offinator* de nombre *Vicumursius* (cf. CIL V, 8110, 238) o una mujer llamada *Vicuria* (cf. CIL V, 258 (p. 1016) = InscrIt-10-01, 424).

suele aparecer en la impresión más desarrollada, mientras que el sujeto subordinado se manifiesta en la marca de desarrollo más sencillo.¹⁷

A modo de conclusión, cabe recordar que el vino itálico tuvo gran difusión por todo el Mediterráneo Occidental durante la segunda mitad del s. II y el s. I a. C, exportándose a gran escala hacia *Hispania* y la *Gallia*. Del mismo modo, las salsas y salazones de pescado producidas en las factorías del sur de la Península Ibérica tuvieron mucha aceptación y fueron profusamente comercializa-

das por todo el imperio occidental desde finales del s. I a. C. La privilegiada situación geográfica de Ibiza, principio y final de la ruta *-oussa*, que unía el sur peninsular con Italia, propició la llegada a la isla de múltiples productos agrícolas y derivados de la pesca procedentes de ambos extremos de este vasto circuito económico. Las ánforas que hemos presentado son una muestra de la dinámica comercial en la que *Ebusus* estaba plenamente integrada a finales de la República e inicios del Imperio Romano.

BIBLIOGRAFÍA

- AMAR, G, LIU, B. (1984): Les estampilles sur amphores du golfe de Fos, *Arqueonautica* 4, 145-211.
- CERDÀ I JUAN, D. (1999): *El vi en l'Ager Pollentinus i en el seu entorn amb una síntesi de la Palma romana amb el seu port (Portopí)*, Palma de Mallorca.
- DE NICOLÁS, J. C. (1979): Epigrafía anforaria en Menorca, *Revista de Menorca*, 5-80.
- EHMIG, U. (2003): *Der Römischen Amphoren aus Mainz*, Frankfurter Archäologische Schriften 4, Möhnesse.
- GIANFROTTA, P. A. (1971): Relitto di una nave romana a Santa Servera presso Pyrgi, *Rendiconti dell' Accademia dei Lincei* XXVI, 1-6.
- HESNARD, A., LEMOINE, C. (1981): Les amphores du Cécube et du Falerne. Prospections, typologie, analyses, *Mélanges de l' École Française de Rome* 93, 243-295.
- LAGÓSTENA BARRIOS, L. (2001): *La producción de salsas y conservas de pescado en la Hispania romana (II a. C.-VI d. C)*, *Instrumenta* 11, Barcelona.
- LAUBENHEIMER, F. (1998): Une épave de Bétique au large du Cap Corse, *Puertos antiguos y comercio marítimo*, III Jornadas de arqueología subacuática, Valencia, 311-326.
- LAUBENHEIMER, F., MARLIÈRE, É. (2010): *Échanges et vie économique dans le Nord-Ouest des Gaules. Le témoignage des amphores du IIe siècle avant J.-C. au IVe siècle après J.-C.*, Besançon.
- MANACORDA, D. (1980): L' Ager Cosanus tra tarda Republica e Impero: forme di produzione e assetto della proprietà, *The Seaborne Commerce of Ancient Rome: Studies in Archaeology and History, Memoires of the American Academy in Rome* XXXVI, 173-184.
- MANACORDA, D. (1981): Produzione agricola, produzione ceramica e proprietari nell' Ager Cosanus nel I a. C, *Società Romana e Produzione Schiavistica*, Bari, 3-54 et 263-273.
- OLMER, F. (2003): *Les amphores de Bibracte-2. Le commerce du vin chez les Eduens d' après les timbres d' amphores*, Bibracte 7, Glux-en-Glenne.
- PEACOCK, D. P. S. (1977): Recent Discoveries of Roman Amphora Kilns in Italy, *Antiquaries Journal* LVII, 2, 262-269.
- PONSICH, M. (1988): *Aceite de oliva y salazones de pescado*, Madrid.
- VITALI, D., LAUBENHEIMER, F., BENQUET, L. (2005): Albinia (prov. de Grosseto), *Mélanges de l' École Française de Rome* 117, 282-299.
- WILL, E. L. (1979): The Sestius amphoras: a Reappraisal, *Journal of Field Archaeology* VI, 339-350.
- WILL, E. L. (1987): The Roman Amphoras, *The Roman Port and Fishery of Cosa*, 171-220.
- TCHERNIA, A. (1986): *Le vin de l' Italie romaine*, Roma.

EL portal d'un edifici islàmic al jaciment de sa Capelleta

Ricard Marlasca Martín,
Josep M. López Garí,
Maria J. Escandell Torres

RESUMEN: En el yacimiento de sa Capelleta se encontraron restos de diversos edificios de un rabal islámico situado a poniente de la ciudad amurallada. Todos los edificios identificados limitan con una calle que, en sentido sudeste noroeste descende ligeramente. A esta calle, daban los portales de dos edificios diferentes. De una de estas puertas, se encontraron en la calle, derrumbados tras la destrucción del rabal, los bloques de marés que constituían los montantes de la misma y que nos permiten reconstruir su fisonomía en el momento de uso. Por otra parte, junto a la puerta, en el zócalo de piedra del muro se identificó otra pequeña estructura que nos permitirá hacer algunas reflexiones sobre su interpretación.

ABSTRACT: Remains of several buildings from an Islamic neighbourhood have been found at the site of sa Capelleta. They are located to the west of the walled city. All identified buildings border a street in a northwest southeast direction going down slightly. In this street, there are at least two doors with two different structures. At the site of one of these doors there were found blocks of sea stone collapsed after the destruction of the buildings. There are also a number of pillars which allow us to reconstruct their shape at the time of use. Moreover, next to the door in the stone plinth, another small structure has been identified allowing us to make some interpretation on the nature of it.

1. El jaciment islàmic i els edificis

Tot i que les característiques generals del jaciment ja s'han presentat en diversos treballs (López Garí, Escandell i Marlasca 2005; Marlasca, López Garí i Escandell 2007), farem un breu resum dels seus trets més importants, tenint en compte que els materials segueixen en estudi. Les excavacions on s'han documentat les restes d'aquest important raval d'època islàmica, es van dur a terme a dos solars contigus del carrer de sa Capelleta, els núm. 10 i 12, però va ser al solar núm. 12, d'aproximadament 250 m², i avui convertit en un centre d'interpretació, on es van documentar la majoria

d'estructures, ja que es va poder realitzar la excavació en extensió en diferents campanyes entre els anys 2002 i 2008 (sobre la darrera campanya vegeu Marlasca i Escandell 2009).

El jaciment islàmic es caracteritza per la presència d'un carrer que creua en diagonal i en sentit sud-est nord-oest tot el solar, amb edificis a banda i banda. La construcció del raval podria tenir el seu origen al segle XI, patint un greu atac i destrucció amb l'estol pisanocatalà del 1114, per a ser definitivament abandonat amb la conquesta catalana de 1235.

Al carrer es trobaven dos pous negres que es situen a tocar dels murs dels edificis d'un dels seus costats, dels que rebien les aigües residuals i els abocaments que, des de dues latrines, vessaven per unes petites conduccions que travessen els murs i aboquen damunt dels pous. El sediment, especialment d'un d'aquests pous, és ric en restes de matèria orgànica de tot tipus (López Garí i Marlasca 2008). Els carrers complien amb diverses funcions: la bàsica de servir de pas i via de comunicació, també la d'evacuació i conducció d'aigües de pluja, i la de contenidor dels pous negres, que rebien les aigües residuals de les cases. Per últim, hem d'esmentar la importància que en aquesta arquitectura jugaven els carrers com a termoreguladors, sense tenir molta exposició al sol, ajudant per tant a mantenir una temperatura agradable.

Els sòcols dels edificis, que és el que s'ha conservat, estan fets de pedra lligada amb fang. Per a la seva construcció es van utilitzar carreus de marès en algunes zones. Aquests carreus serveixen en alguna ocasió per a aixecar el sòcol amb espina de peix. La conservació general dels murs es bona (tot i l'espoliació d'algun sector). No s'han conservat, a excepció d'un petit tram, l'alçat dels murs en tàpia. Els sostres estarien construïts amb bigues de fusta i coberts per les clàssiques teules islàmiques.

Les dimensions del solar, no han permès la documentació complerta en planta de cap d'aquests edificis, tot i que d'un d'ells, objecte en part d'aquest treball, s'ha recuperat una bona part. D'altra banda, la conservació d'algun sector del jaciment dificulta molt la lectura arquitectònica de les restes trobades, i en especial de la relació entre algunes estructures. Al menys s'han documentat tres edificis diferents, que podrien ser fins i tot quatre, en un espai molt reduït de terreny. Aquests es caracteritzen per tenir una gran compartimentació interna, amb la presència de nombroses estances o àmbits, que reflecteixen una distribució interior complexa, en què les estances estarien distribuïdes entorn de patis interiors, seguint un model arquitectònic molt comú en l'àmbit hispanomusulmà (Guichard i Van Staevel 1995) i ben conegut a d'altres ciutats properes a Eivissa, gràcies a un registre arqueològic més ric, com Múrcia (per exemple Jiménez i Navarro 2001), Ori-

ola i Elx (per exemple Esquembre *et alii* 2004), o València (Pascual *et alii* 1990). De fet, al jaciment hi podríem haver identificat un total de tres d'aquests patis. Un gran problema, marcat en part per la poca superfície excavada, i força habitual a les altres ciutats esmentades abans, és la de definir amb seguretat la relació entre els diferents edificis i els seus patis, ja que era un fet comú que alguns habitatges integressin, per exemple, dos nuclis residencials amb els seus patis comunicats per una zona de pas, que amb el temps es podien independitzar o, com també s'han documentat, que alguns edificis importants tinguessin un nombre molt elevat de patis intercomunicats entre ells i amb una quantitat diversa d'estances al seu voltant. El pati, present ja als edificis paleoandalusins, serveix d'eix vertebrador de l'edifici, i s'obre a les diferents estances distribuïdes al seu voltant. La presència d'un pati interior és una herència d'època antiga, tradició tant dels habitatges rurals púnics com romans. Aquest, a banda de ser un perfecte distribuïdor dels espais, és el lloc escollit per a l'obertura d'un pou, per a portar a terme diverses activitats de treball en un espai interior però obert, i també, i molt important, permet la entrada de llum a totes les cambres, ja que l'arquitectura domèstica islàmica estava entre d'altres coses definida per tenir poques obertures o finestres a l'exterior, degut a la importància que aquesta cultura donava a la intimitat domèstica.

La planta del jaciment podria pertànyer a una zona del raval que es podria dir "saturada", on no queden espais buits entre les propietats, i on aquestes ja han patit un bon nombre de particions i reestructuracions. Amb aquestes premisses, i la mala conservació d'algun sector del jaciment, la lectura d'algunes estructures és complicada.

2. L'edifici B de sa Capelleta

L'edifici del que s'ha pogut excavar una superfície més gran (124,71 m²), està situat al sector nord-est del solar, que s'ha anomenat edifici B. Aquest està caracteritzat (en espera d'estudis més detallats i tal volta de noves excavacions), per la presència d'un gran portal d'entrada que dona al

zahuan (*satwan*). Els edificis islàmics d'aquesta època solen presentar, un cop traspassada la porta, un petit corredor que dóna accés al pati o, com en el nostre cas, un *satwan*. En el cas del corredor, aquest presenta un colze abans d'arribar al pati interior, i en el cas del *satwan*, la porta es situa a un costat allunyat de la porta que dóna accés al pati, sempre per tal de preservar la intimitat de la casa. Si bé en el nostre cas les portes no estan situades en un angle molt tancat, si que almenys evitaria l'observació directa de l'interior del pati. Un tret també molt significatiu és la gran dimensió d'aquest *satwan*, de 13,2 m², ja que generalment es tracta d'una estança d'una superfície més modesta, com es pot inferir dels edificis valencians, murcians o andalusos. Excepcions similars al nostre, però, es poden trobar per exemple al jaciment de Saltés, on s'hi ha trobat un de 53 m² (Bazzana i Bedia 2008:173). Aquestes grans dimensions evidencien la importància de l'edifici i el bon tracte que es donava als visitants, ja que es tracta de l'espai dedicat a la seva recepció i és el lloc on se'ls ofería hospitalitat. Una porta de factura acurada, amb un llindar fet amb grans blocs calcaris, i muntants de lloses de marès, dóna pas mitjançant un esgrao a un gran pati (*wast-al-dar*, el cor de la casa), situat a 0.25 m per sota del paviment del *satwan*. En origen, el pati tindria un pou per a l'abastiment d'aigua dels seus habitants, possiblement a prop del seu eix central, amb una planta circular de 0,88 m de diàmetre i del que no s'ha conservat ni l'element ceràmic, o en el seu cas l'anell petri que el devia circumdar, ja que posteriorment el pou es va transformar en una sènia, augmentant considerablement les dimensions del seu forat. Entre els espais interiors, sembla clar que es pot identificar la cuina de la casa, situada al costat de la porta que comunica el *zahuan* amb el pati. En aquest espai destaca la presència de restes d'un forn o *tanhur* i alguna petita zona de combustió. A la banda esquerra de la porta de la cuina, hi ha una petita estança que serviria de magatzem, per on passa un canal que serviria per a conduir les aigües pluvials a l'exterior de l'edifici. Al costat est de la cuina, una habitació de dimensions similars podria haver tingut la funció de menjador o saló. S'ha de dir que, com és costum encara avui dia, "la majoria dels espais interiors són funcional-

ment polivalents i no específics; les habitacions poden servir indiferentment per a menjar, dormir, per a esbarjo o realitzar diverses feines domèstiques" (Michel 1985: 199). Aquestes habitacions o salons, com és general, presenten una planta allargada i rectangular. Al costat sud del *zahuan*, es troba una petita habitació, que limita amb el carrer per un costat, on es troba una estructura de pedra que crea una ranura i que comunica amb un pou negre, es tracta d'una latrina (*bayt al-mâ*). Les latrines, presents sempre als edificis urbans islàmics, estan en canvi absents en alguns edificis de poblacions amb un caràcter rural, com es pot desprendre del cas de Villa Vieja a Múrcia (Pozo Martínez *et alii* 2002). S'ha de remarcar que totes les portes identificades devien tenir uns muntants ben tractats, generalment amb pedra de marès, com s'ha observat en alguns sòcols. Pel que fa a les estances del costat sud del pati, tenim problemes per a determinar si es tracta d'habitacions pertanyents a aquest edifici o, al contrari, ja pertanyen a l'edifici contigu, cosa que significaria que el pati, per aquest costat, no donaria a cap habitació. Si pertanyessin a aquest edifici, podrien haver estat també comunicades amb l'edifici Sud, tractant-se, doncs, d'un gran habitatge amb dos patis.

La superfície excavada del pati d'aquest edifici, que encara pot créixer més pel costat est no excavat, és de 58,09 m². Un element particular conservat a un dels seus costats, el que dóna a la latrina i el *zahuan*, és una andana feta de lloses de marès. El fet que les seves lloses siguin de marès deu tenir a veure possiblement amb la facilitat per a obtenir aquest material reutilitzat, ja que a d'altres regions com la ciutat de Múrcia, aquestes estaven fetes amb pissarra (vegeu per exemple Muñoz 1999). Aquestes andanes són corrents als habitatges i altres edificis d'aquest període, com per exemple les conegudes a la zona valenciana, murciana o andalusa, i apareixen voltant alguns costats, o bé tot el pati, per a facilitar i fer més net el transit. En el nostre cas, també continuaria almenys per les habitacions del costat nord, la cuina i un possible saló menjador, però les lloses de marès, no així la estructura de preparació, han desaparegut.

Al costat est del pati, el que no s'ha pogut excavar, hi haurien suposadament altres habitaci-

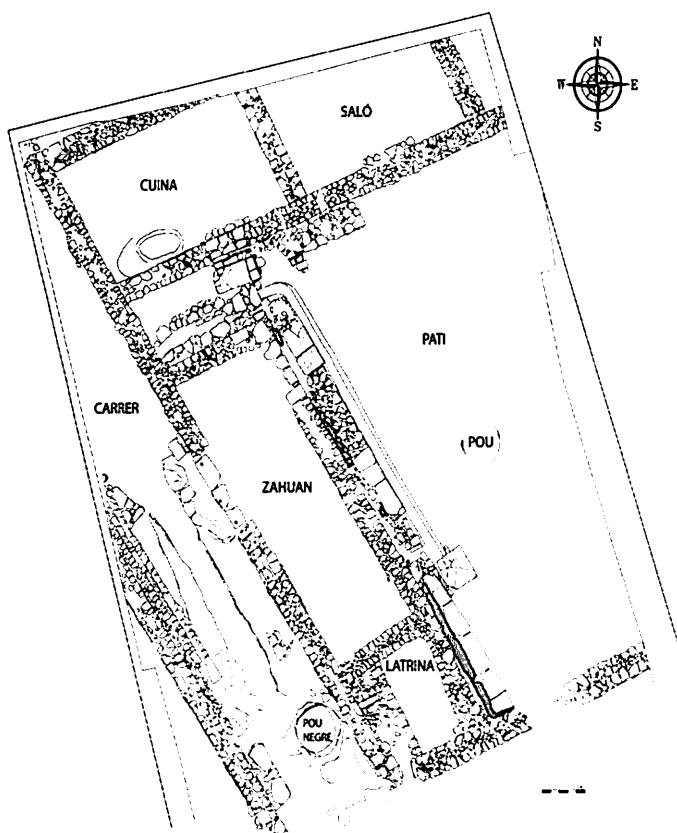

Figura 1. Detall de l'edifici B del raval islàmic de sa Capelleta. (Dibuix J. M^a. López Garí)

ons que podrien correspondre l'harem (de l'àrab *hárām*, zona sagrada), és a dir, a les habitacions de la família especialment dedicada a les dones, amb alguna habitació per a l'home al seu voltant (FIG 1).

En resum, estem davant d'un edifici típic islàmic, segurament de planta quadrangular o rectangular amb un pati com a eix central, també quadrangular, entorn del qual s'estructuren les diferents estances o àmbits. A un costat es situa la entrada i la latrina, i als altres les habitacions principals i la cuina.

3. Arqueologia del portal de l'edifici B

Com s'ha dit, l'arquitectura del món islàmic dóna una gran importància a la intimitat, i és per això que hi ha un gran interès en resguardar-la, en tots sentits, de les mirades dels altres. Aquesta

concepció fa que es doni més importància als elements decoratius de l'interior dels edificis, deixant els exteriors mancats de qualsevol element superflu, amb parets llises i amb poques obertures, sempre per dalt de la visual dels transeünts. La sobrietat externa i la introversió general d'aquesta arquitectura, la seva manca de "comunicació" envers l'exterior, té una excepció fonamental als portals o entrades. Encara actualment, "la importància simbòlica de l'entrada d'habitatge –vulnerable llindar entre la casa i el públic– està sovint accentuada per un pòrtic monumental, sovint molt decorat..." (Michell 1985: 197), o com també s'ha dit "La portada d'un edifici és l'atribut, ensenya o estendard per excel·lència de la qualitat o envergadura de la casa, palau o temple" (Pavón 2009:85). També un dels grans clàssics dels estudis d'arquitectura islàmica va referir-se en aquest sentit "I quan l'exterior dels edificis es va fer cada cop més auster, és a la porta on es va concentrar tota la decoració" (Terrasse 1932: 296). El portal d'aquests edificis no és només el principal, generalment l'únic, mitjà d'entrada a les cases, sinó que es converteix en un mitjà de comunicació, en una forma d'expressió simbòlica.

Al jaciment s'han trobat dos portals pertanyents a dos edificis diferents, un situat a l'extrem sud (edifici C), i l'altre, objecte d'aquest treball, corresponent a l'entrada de l'edifici B. En tots dos casos conserven els grans blocs fets de pedra calcària dels llindars amb les seves pollegueres als seus extrems. Pel que fa a la porta d'entrada de l'edifici C, hi ha dos blocs de pedra calcària formant el llindar, amb un ample total de 124 cm. En aquest cas es conserven encara in situ dos blocs de marès a banda i banda del sòcol de la porta, que corresponen a la primera filada dels muntants de la porta, alguns fragments de la qual van aparèixer caiguts al davant, sobre el paviment del carrer. Es tracta de blocs de marès que embellien la façana principal de l'edifici. Aquesta primera filada conservada *in situ* té una gran importància perquè ens ha donat la pauta per a la col·locació dels conservats a l'altra porta.

Pel que fa al portal en estudi, com en el cas anterior, el llindar el formen tres contundents blocs de pedra calcària amb unes dimensions de 69x36x17, 46x37x17 i 43x31x19 cm, que signifiquen un ample

Figura 2. Esgraó al carrer o porta d'entrada a l'edifici B. (Fotografia Ricard Marlasca Martín)

total de 162 cm, significativament superior a l'anterior. En aquest cas apareixen les pollegueres, de 7 cm de diàmetre aproximadament, als extrems dels dos blocs laterals, i una altra més petita al bloc central, amb una planta lleugerament ovalada, de 6 cm de diàmetre, que ens indica que les fulles de la porta tindrien mides diferents. La del costat esquerre tindria, des de la polleguera, 91 cm d'ample, mentre que la fulla del costat dret tindria 56 cm, amb un total de 147 cm. Una clau de ferro de grans dimensions es va trobar entre els nivells d'abandonament i destrucció del pati d'aquest edifici (Marlasca Martín i Escandell Torres 2010), i pels seus trets es quasi segur que es tracta de la clau que obria aquesta porta. Claus idèntiques van ser trobades a la cova d'en Jeroni, a Ferrutx (Artà, Mallorca) i a la coveta des Rovell (Escorca, Mallorca) (Trias, Soberats i Bosch 1992), interpretades com les claus de les cases que els seus propietaris, amagats a la muntanya, es van endur en fugir de la invasió catalana del 1229.

Com s'ha indicat, pel carrer hi passaven les escorrenties d'aigua de pluja. Per a evitar que afectessin els portals i per tal de protegir-los de l'aigua, aquests es troben situats a una alçada considerable en relació al nivell de sòl del carrer. Així, per a la construcció del carrer es va excavar un lleuger desnivell que provocaria un direccionalment de les aigües i evitaria precisament que passessin just

Figura 3. Els blocs de marès dels muntants de la porta de l'edifici B tal i com es van trobar a la excavació.

per davant de les portes. En el cas del portal en estudi, al seu davant es va crear un esgraó, format en part per aquest desnivell esmentat, a sobre del qual es van col·locar tres blocs de pedra de forma irregular.(FIG 2).

L'excavació d'aquesta zona del carrer va comportar la recuperació d'un conjunt arqueològic únic a l'illa. Just davant del portal es van trobar tots els blocs que degueren formar part dels seus muntants. Tal i com degueren caure després de la definitiva destrucció de l'edifici i formant un munt, quedarien coberts per la terra dels murs de tapia a una zona del carrer que com hem dit queda a certa fondària, cosa que els va salvar d'una espoliació segura, que sí va afectar altres zones del jaciment. Els blocs són de marès, i tot i que alguns s'han conservat intactes, altres no van resistir la caiguda que, en els casos dels blocs que anirien situats a la part superior, devia ser de prop de dos metres, raó per la qual es van recuperar molts de fragmentats. (FIG 3)

4. Els blocs de marès dels muntants

El total de blocs de grans dimensions és de 10, i es poden agrupar en dos tipus diferents. D'una banda uns blocs de forma bàsicament rectangular o amb tendència quadrangular, un total de 8,

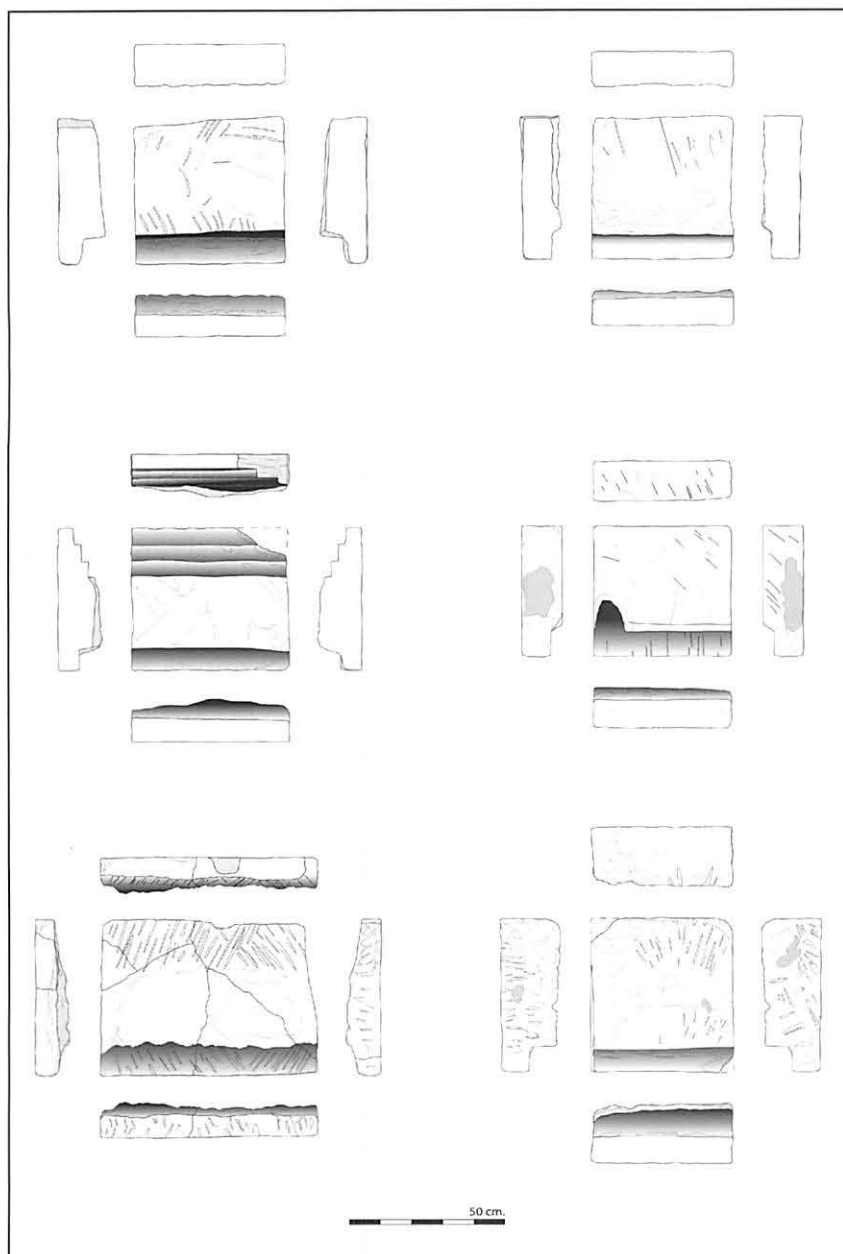

Figura 4a. Dibuix amb les diferents seccions dels blocs de marès de la porta que van en posició vertical. (Dibuix J. M^a. López Garí)

que tenen una cara llarga que és la que es veuria a la façana (FIG 4a). Un cas excepcional és el d'un bloc que té forma de L, del que es veuria també el costat llarg un cop col·locat. L'altra part de la L quedaria integrada al mur i hauria servit de subjecció del bloc. D'altra banda tenim un grup de blocs, un mínim de 3, també quadrangulars, però dels que es veuria, un cop col·locats, el costat de la seva amplada (Fig. 4b).

Tots els blocs de grans dimensions presenten, a més, un tret comú. Es tracta d'una part que sobresurt a una de les cares de les peces, d'uns 8 cm,

que forma un relleu amb una secció quadrangular o lleugerament arrodonida. Aquest relleu crea, un cop muntades totes les peces al seu lloc, un petit espai darrere dels muntants i al costat exterior que dona a les portes, que protegiria així la inserció de les portes amb les pollegueres i tota la part de les portes que girarien sobre l'eix, que no es veuria des de fora. Aquesta forma de protegir o amagar els eixos de les portes sembla que també s'ha documentat a altres vivendes islàmiques, però en els casos que hem pogut identificar s'aconsegueix d'una manera més senzilla, introduint els blocs dels muntants lleugerament al llindar (Jiménez Castillo *et alii* 1999: làm. 7 i 8 o Ramírez Àguila i Martínez López 1999: làm. 11 i 12). Aquest va ser probablement el mètode emprat a l'altra porta que dona al carrer del jaciment, la de l'edifici C, ja que els blocs trobats al carrer que devien pertànyer als seus muntants no presenten el relleu que tenen els de la porta en estudi. Aquest element denota clarament que la porta s'obria cap a l'interior. Si bé aquest petit sobresortint es podria haver treballat en part prèviament a la col·locació dels blocs, creiem que és més possible que es fes un cop estiguessin muntats, com sens dubte es va fer la seva finalització, ja que la seva secció presenta una lleugera

diferència per a cadascun dels costats de la porta, que permet crear dos grups, unes, com s'ha avançat, amb una secció quadrangular i altres amb una secció més arrodonida. Probablement, un cop es va aixecar l'edifici i es van col·locar els blocs, aquests es van acabar de polir *in situ*, donant la finalització artesanal i per això diferenciada d'aquests relleus. (Fig. 5)

Com veiem, es tracta de diferents tipus de blocs ja que cadascun tindria una funció i una col·locació diferent als muntants. D'una banda, els blocs simples que tindrien la part ampla vista, serien aquells

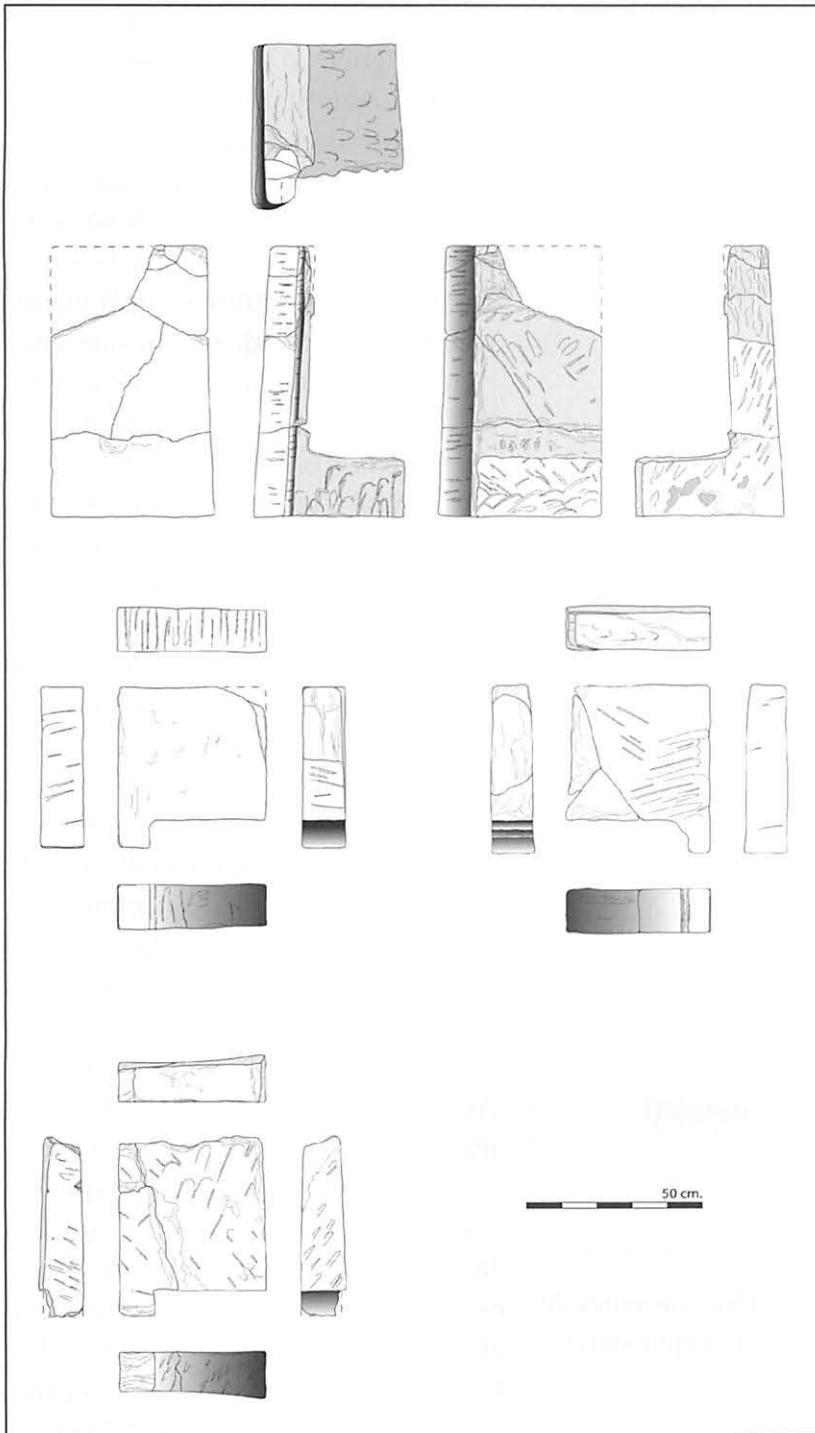

Figura 4b. Dibuix i seccions dels blocs de marès que van col·locats en horitzontal, i dibuix del bloc amb forma de L.
(Dibuix J. M^a. López Garí)

que anirien col·locats a la part inferior i superior, fent de base i de mènsula de tota l'estructura.

L'aixecament d'aquests blocs, ens ha permès comprovar que un dels costats es va aixecar amb 4 lloses verticals i per a l'altre se'n van fer servir només 3, ja que són, especialment la de forma de L, més grans

Un fet que cal remarcar novament és que per a realitzar aquests blocs probablement es van reutilitzar peces d'època antiga de diversa procedència. Si les diferències en el tractament de les pedres i els acabats ja indiquen que no es tracta de pedres tallades amb un mateix patró, com seria el cas si procedissin d'una pedrera, com a mínim en dos cassos es poden observar una sèrie de relleus o petits detalls que demostren clarament aquesta reutilització. Per una banda tenim el bloc amb forma de L. Aquest, que ja de per sí presenta una forma diferent de la resta (forma que com hem vist podria haver tingut una funció pràctica a l'hora de donar una millor subjecció a la peça), posa en evidència clarament que s'està aprofitant un dibuix que ja ve donat per l'objecte original. Un petit sortint a la part interna d'un costat de la part curta de la L, sembla indicar que en aquesta zona continuava en origen el relleu, cosa que crearia una mena de caixa. Podríem estar doncs davant d'un fragment de sarcòfag de la necròpolis del Puig des Molins reutilitzada. De fet és ben coneguda la visita als hipogeu d'aquesta necròpolis en època islàmica, i sembla que la degueren utilitzar per a proveir-se de material constructiu. En un mur d'aquest mateix edifici s'ha trobat un altre fragment de sarcòfag de marès segurament de la mateixa procedència. Un altre cas molt significatiu és un bloc llarg, que per la cara que va quedar integrada al mur un cop col·locat presenta una motllura o secció en forma d'escala en un dels extrems llargs, que sembla que es pugui relacionar sense proble-

mes amb un element arquitectònic de decoració d'algun edifici o monument d'època antiga. Es tracta d'un element característic d'aquell període (veure figura 4a). Aquestes lloses no representen una excepció ja que una constant al jaciment és l'aparició de material constructiu d'època antiga reaprofitat en la construcció dels sòcols de les ca-

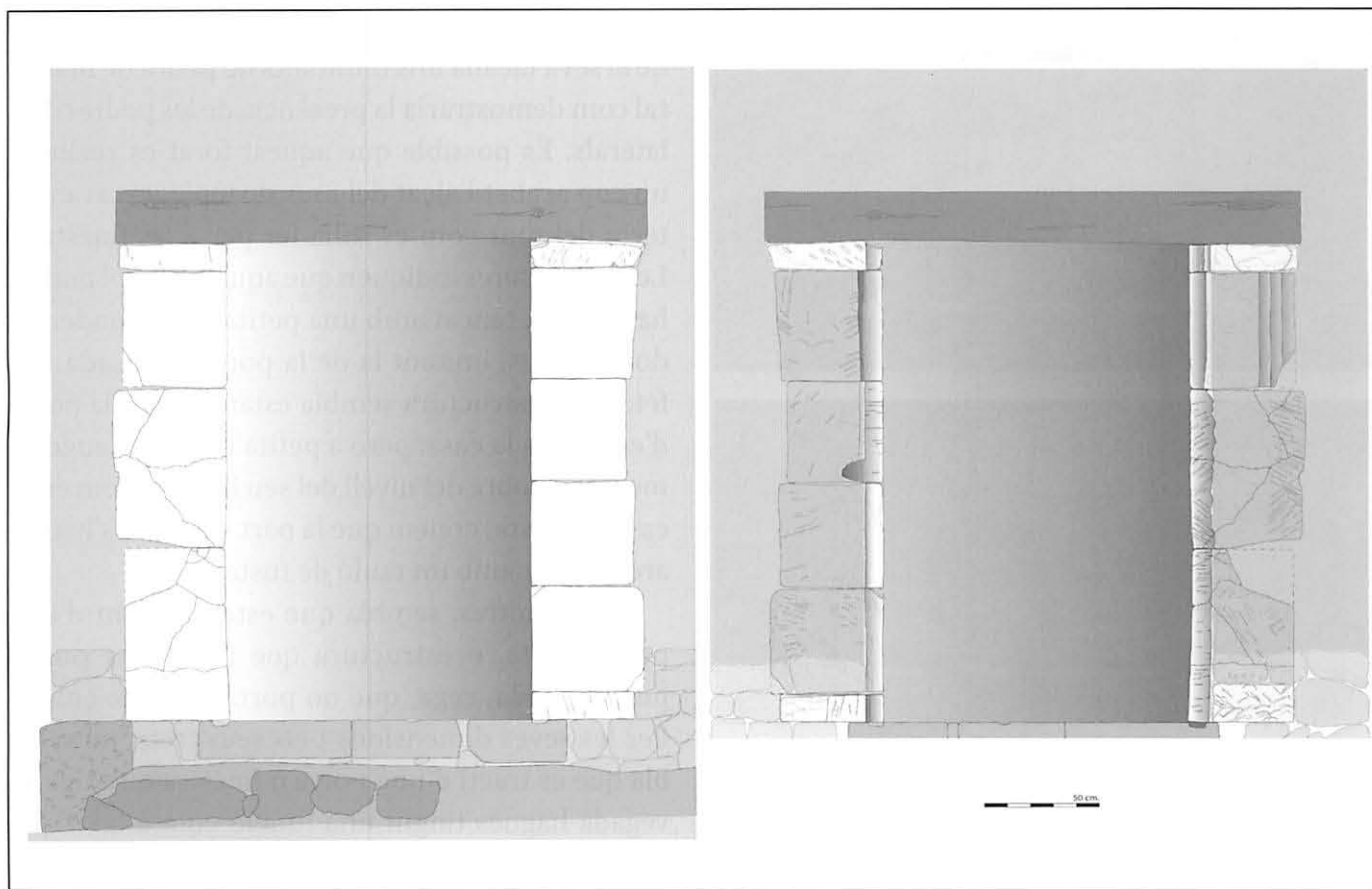

Figura 5. Dibuix de la reconstrucció hipotètica de la porta amb els muntants de marès. Es presenta la vista des de l'exterior (esquerra) i com es veuria des de l'interior, si no hi hagués mur. (Dibuix J. M^a. López Garí)

ses, fins al punt que es podria dir que la gran majoria d'aquests materials provenen de les runes, el desmuntatge i l'espoliació d'edificis i monuments antics. No es tracta d'un cas aïllat ja que s'ha detectat el mateix costum a d'altres ciutats amb un passat mil·lenari, com ara València (Pascual *et alii* 1990: 308). S'ha d'esmentar que al mateix lloc on es troba el raval hi va haver un santuari púnic i una necròpolis en època imperial romana, i a pocs metres en direcció nord es troba un important barri industrial d'època púnica.

Pel que fa a la part superior de la façana, aquesta devia ser arquivada. De totes maneres, els treballs amb guix per a tots tipus de decoracions, especialment en àmbit domèstic, com s'aprecia a les cases del poblat de Siyasa (Navarro i Jiménez 1995), es faran molt habituals en època almohade, el que podria ser un argument que expliqués el perquè no estan presents en aquest edifici. També, a mida que la investigació avanci, s'haurà de veure fins a quin punt aquestes modes afecten de

forma diferent unes regions i unes altres, ja que podríem pensar que a Eivissa són elements poc comuns, presents en tot cas a palaus i mesquites però no a les cases o edificis més humils, com els excavats a sa Capelleta, i que aquesta moda mai va tenir una penetració destacable a l'arquitectura popular de l'illa.

5. Una estructura particular vora la porta

La documentació d'aquesta zona va aportar un altre element poc comú. L'excavació va permetre, com s'ha dit, la identificació dels murs dels edificis, dels que es conserven els sòcols de pedra. Ja hem descrit les característiques que tenia el llindar de la porta i els blocs dels seus muntants. Però just al costat dret de la porta, a aproximadament 50 cm, vam identificar unes pedres al sòcol del mur que definien un espai insòlit. Per una banda, hi havia

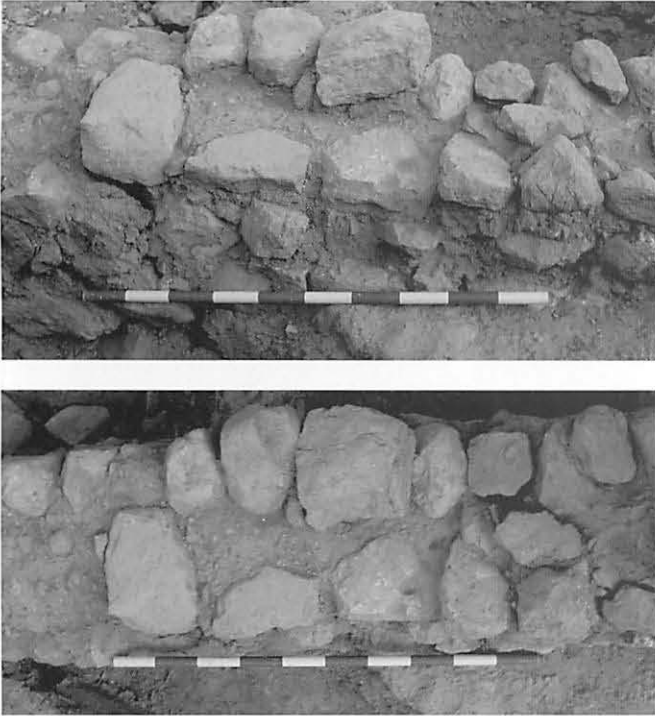

Figura 6. Vista superior i frontal de la estructura apareguda al costat de la porta, durant el procés d'excavació. (Fotografia Ricard Marlasca Martín)

tres petites pedres de marès col·locades al costat exterior del mur, el que dona al carrer. D'aquestes, les dues pedres dels costats presenten al seu extrem petits rebaixos circulars que sens dubte hem de relacionar amb unes pollegueres. Les dimensions d'aquestes pollegueres, de 4 cm de diàmetre, poden reflectir la presència d'una porta. L'espai total que creen aquestes pedres és de 74 cm. Per un altre costat, aquestes pedres ocupen, com s'ha dit, només el costat exterior del mur, quedant el costat interior del sòcol ocupat per blocs calcaris com és habitual als murs, com hi ha a la resta dels murs, i a una alçada superior de les anteriors. Les pedres amb les pollegueres estan, a més, vorejades d'altres més petites de marès que també queden a una alçada superior respecte a aquestes (FIG 6).

Amb les dades presentades, sembla que només podem fer una interpretació. En aquest espai, just al costat de la porta d'entrada a l'edifici B, hi havia un forat de 65 cm d'amplada que estaria a 25 cm d'alçada respecte el terra. Es tractaria d'un forat cec, ja que no estaria obert a l'interior de la casa, amb un gruix dins el mur d'entre 20 i 25 cm, és a dir, aproximadament la meitat de l'espessor del

mur. Aquest nínxol cec portaria com a decoració de la seva façana uns muntants de pedra de marès, tal com demostraria la presència de les pedres dels laterals. És possible que aquest forat es realitzés un cop acabat l'alçat del mur de tàpia, excavant la terra del mur com es solia fer per a les finestres. Les pollegueres indiquen que aquest nínxol podria haver estat tancat amb una petita porta, poder de dos làmines, imitant la de la porta d'entrada. De fet, tota l'estructura sembla estar imitant la porta d'entrada a la casa, però a petita escala, i lleugerament per sobre del nivell del seu llindar. Com en el cas d'aquesta, creiem que la part superior s'hauria arquivat amb un tauló de fusta.

En definitiva, sembla que estem davant d'una petita porta, o estructura que imita una porta, però tancada, cega, que no porta o s'obre enlloc. Per les seves dimensions i els seus trets, no sembla que es tracti d'una porta o finestra que alguna vegada hagués tingut una funció com a tal, i que en perdre-la va acabar embotida al mur i cegant-se definitivament, sinó que va ser dissenyada d'aquesta manera.

Però, si no es una porta o finestra oberta, quina finalitat té aquesta estructura?.

6. Portals tripartits islàmics

En època islàmica, com hem dit, les façanes dels edificis eren molt més que la simple entrada a la casa, ja que eren el lloc escollit per a rebre tota la decoració i elements simbòlics que no apareixen a la resta de les parets exteriors, dissenyades amb una gran sobrietat i sentit pràctic, on hi imperava la manca d'obertures.

Un fet comú a molts edificis importants va ser el de dissenyar els seus portals seguint unes directrius o esquemes repetitius. Un d'ells va ser l'esquema tripartit o trifàsic. En aquests, s'organitzava una àmplia zona al voltant de la porta en base a la repetició de determinats elements generalment arquetípics. Aquest esquema tripartit es podia representar només en horitzontal, el que implicaria els espais a banda i banda de la porta, i tenir, si es tractava d'edificis prou alts, un desenvolupament

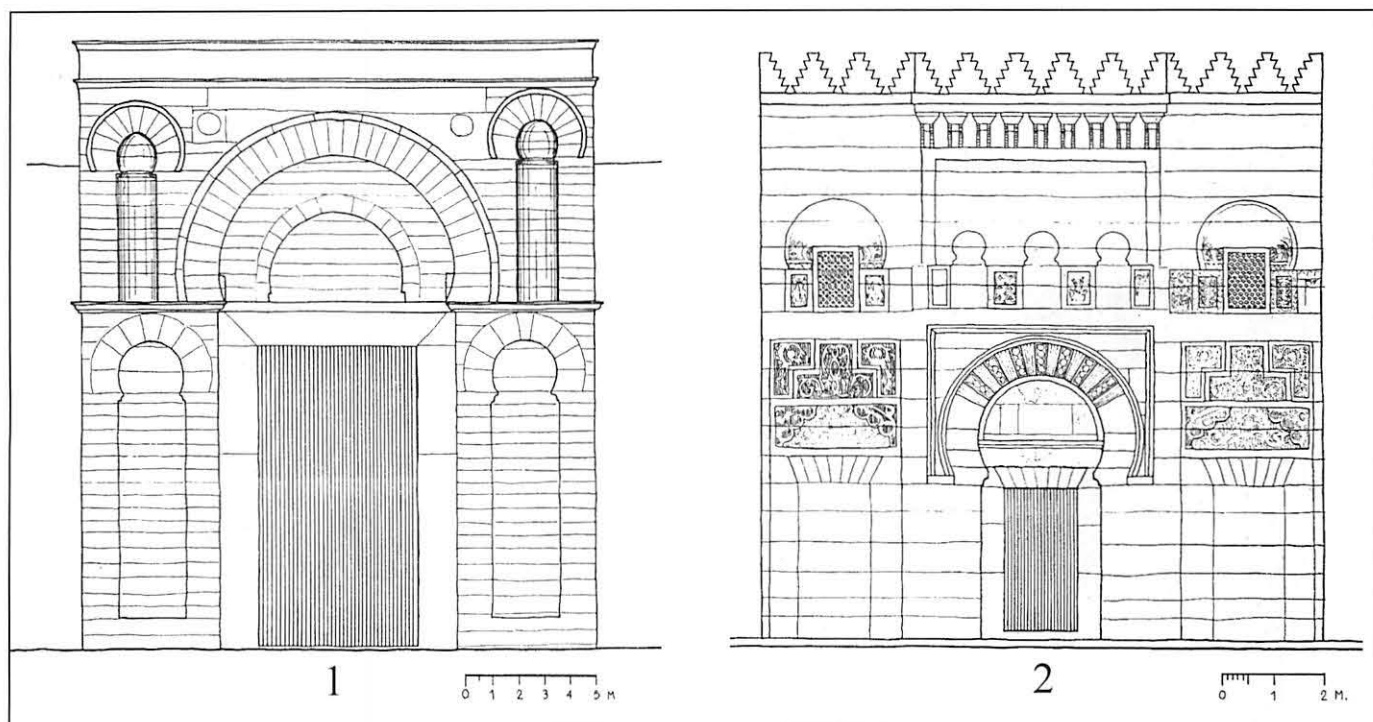

Figura 7. Dibuixos de dos coneguts portals que presenten esquema tripartit: A la dreta Façana de la mesquita de *Mahdiyya* i a la esquerra la *bab al-uzara* de la mesquita de Córdoba. (Dibuixos de M. López Reche).
(Font: Fernández Puertas 1980)

també en vertical, el que implicava també la zona superior d'aquesta.

L'origen d'aquesta tradició, com molts autors han demostrat, s'ha de relacionar amb monuments d'època antiga. En aquests sentit "El món àrab... pren de l'arquitectura anterior tot tipus de portals sublimats als arcs triomfals i als frontispicis aparadors d'edificis públics de l'orbe hel·lenístic de la Roma imperial..." (Pavon 2009: 85). És fonamentalment dels arcs de triomf romans d'on derivaria aquest esquema tripartit, i el primer edifici islàmic on s'ha identificat és la portalada pòrtic de la mesquita de Mahdiya, que sembla ser una rèplica molt fidel d'alguns arcs de triomf romans de la regió però a l'estil àrab. També s'ha proposat un origen siri per a aquest esquema, pres de les façanes principals i laterals de les basíliques d'aquella regió (Terrasse 1932: 67). Tot i que molts dels edificis conservats que presenten aquest esquema són mesquites, podria haver estat en l'arquitectura civil i palatina on es van recollir per primera vegada però, sigui com sigui, els edificis que millor han superat el pas del temps són els religiosos.

Pel que fa a la Península Ibèrica, la façana d'un edifici més antiga que s'ha conservat té ja aquestes característiques. Es tracta de la *bab al-Uzara'* de la Mesquita de Còrdova del segle II H./VIII dC (Fernández-Puertas 1980: 46). Té una organització tripartida amb desenvolupament vertical i amb una porta central dovellada amb un arc de ferradura de descàrrega. Als costats hi ha repetits els mateixos motius, amb forats cecs decoratius a la part inferior rematats a dalt amb una motllura que remata un llindar dovellat (FIG 7).

Amb el pas del temps, sembla que aquest esquema tripartit, tot i no abandonar-se mai, va cedint terreny a les composicions unipartides i, per exemple, ja l'arquitectura almohade "rebaixa les portades exteriors de les mesquites a la mínima expressió ornamental" (Pavon 2009: 88).

L'esquema tripartit, doncs, va tenir un gran èxit als edificis religiosos i civils (palaus, portes de les murades,...) especialment entre els segles II H / VIII dC i V H. / XI dC. Lamentablement, la desaparició dels edificis menys nobles de les ciutats, o la seva conservació no permet tenir una imatge completa i general de l'ús d'aquest model

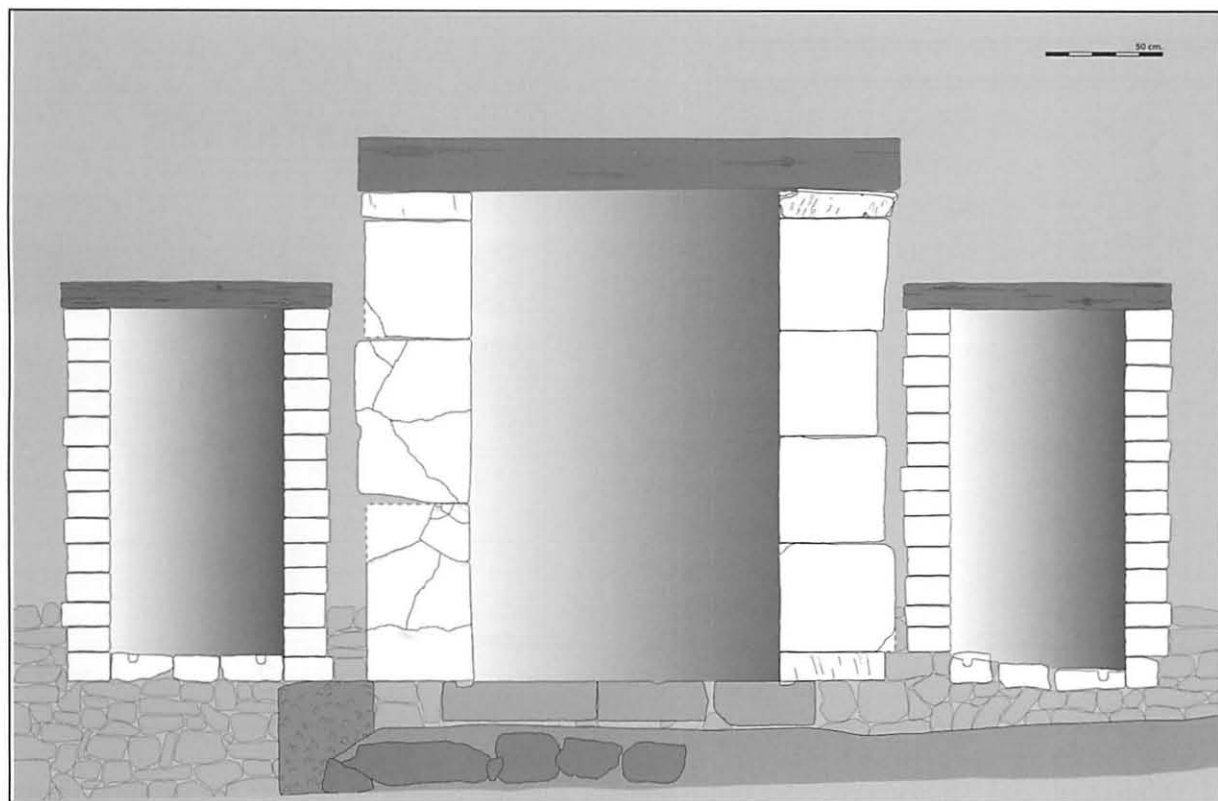

Figura 8. Dibuix de la reconstrucció hipotètica del portal islàmic de l'edifici B de sa Capelleta amb l'hipotètic esquema tripartit. (Dibuix: J. M^a. López Garí)

de façana. Tampoc sembla un motiu que s'hagi destacat a les publicacions de les excavacions d'edificis d'aquest tipus i d'aquest període, ja sigui perquè no s'han conservat aquests elements o per la manca de detall en la seva descripció. Tot i això, podem destacar els exemples hispanomusulmans d'Onda (Castelló), on hi ha un magnífic portal d'aquest tipus situat a l'interior d'una casa, donant entrada a un saló des del pati (Navarro i Jiménez 1995), o el pòrtic tripartit que també des de un pati dona accés a una segona planta i a una altra estança a una casa de Siyasa (Navarro i Jiménez 1995: 120-125). Tot i tenir en els dos casos característiques molt diferents, són un bon reflex d'aquest esquema tripartit que estava present en tot tipus d'edificis: cases, palaus o mesquites.

Pel que fa al portal de l'edifici en estudi, la conservació de tres filades de pedres del sòcol del mur sobre el nivell del terra, és el que ha permès documentar aquesta petita estructura a un costat de la porta. Si hagués hagut alguna igual a l'altra banda de la porta, la filada de pedres on s'hauria d'haver identificat no s'ha conservat. Tot i això, es podria

interpretar, tenint en compte tot el referit fins ara, la possibilitat de l'existència, també en aquell costat, d'un altre forat cec imitant una porta, del que resultaria una façana amb esquema tripartit, amb dues portes cegues decoratives a banda i banda de la porta de la casa. Si fos així, la presència d'aquest esquema decoratiu a l'edifici, les dimensions de la porta, i l'embelliment de la façana que demostren el muntants de marès amb el relleu, ens podria estar parlant de la seva categoria, ja fos com a un edifici amb unes funcions particulars (podria ser un *alfòndec*?), o com l'habitatge de personatges amb una categoria especial i preeminent.

Estem lluny de poder definir les dimensions i molts dels trets del raval islàmic situat a ponent de les muralles de la *madina*, així com saber quin paper pogueren tenir els pagesos berbers arribats a l'illa entre els segles VIII i XI (Barceló 1997) (i que sens dubte començarien, entre d'altres, amb la dessecació i aprofitament de les terres que situades a peus de la *madina* i a la vorera de la badia del seu port, es convertirien amb el pas del temps en ses Feixes), en el desenvolupament d'aquest raval.

El que sí sembla més probable, és que aquest fos construït o tingué un gran desenvolupament sota l'auspici de la Taifa de *Daniya*, al segle V H./ XI dC. Hem de tenir en compte que a *Daniya* existien també importants raval fora murada amb els trets constructius i les característiques que trobem als nostres edificis, i que en aquest moment s'ha interpretat per l'augment del registre numismàtic que hi podria haver hagut una preocupació més gran per controlar la població pagesa de l'illa amb "una creixent intervenció de l'Estat" (Retamero 1995: 27). Aquesta intervenció, per una banda necessària de persones o administradors de confiança que s'haurien de traslladar a l'illa, i per altra banda detectaria alguns dèficits de la ciutat que podrien ser els motors de la construcció d'un nou raval. Raval que podria acollir edificis impor-

tants com un alfòndec i alguna mesquita, així com la residència de famílies destacades i "funcionaris" nous entre d'altres.

És en aquest marc en el que hem d'interpretar els edificis del raval islàmic de sa Capelleta i el portal que hem presentat en aquest treball, símbol tal volta de la categoria o caràcter específic de l'edifici o dels seus habitants. Reflex, si es tractava d'un esquema tripartit, d'un tret cultural singular que es va interpretar i recrear de moltes maneres, ja fos amb portals rics i barrocamment decorats o, com en el nostre cas, de forma essencial i bàsica, com serà de fet una constant i una empremta de l'arquitectura eivissenca, on qualsevol tret específic, qualsevol detall, emana d'una profunda senzillesa. (FIG. 8).

BIBLIOGRAFIA

- BARCELÓ, M. (1997): "Assaig d'identificació del rastre dels assentaments de la immigració berber més primerenca", en *El curs de les aigües. Treballs en curs sobre els pagesos de Yabisa (290-630H/902-1235 d.C.)*. (Barceló, M. ed), pp. 9-28.
- BAZZANA, A. i BEDIA, J. (2008): Saltés. Un asentamiento islámico en las marismas del Odiel. *Huelva arqueológica* 21.
- ESQUEMBRE, M. A.; ORTEGA PÉREZ, J. R.; MOLINA MAS, F. I MOLINA-BURGUERA, G. (2004): "Vivienda y trama urbana de época islámica en el sur de Alicante", a *De la Medina a la Vila, actes de la II Jornadas de arqueología medieval*, pp. 59-81.
- FERNÁNDEZ-PUERTAS, A. (1980): La fachada del Palacio de Comares.
- GUICHARD, P. i VAN STAEVEL J. P. (1995): "La casa Andalusí: Ensayo de lectura antropológica", a *Casas y palacios de Al- Andalus. Siglos XII y XIII* (Navarro Palazón, J. ed.), pp. 45-51.
- JÍMENEZ CASTILLO, P.; NAVARRO PALAZÓN, J. i SÁNCHEZ GONZÁLEZ, M. (1999): "Sobre la formación del zoco: la excavación del solar de calle San Pedro de Murcia", a *Memorias de arqueología* 14. Región de Murcia, pp.421-458.
- JÍMENEZ, P. y NAVARRO, J. (2001): "Murcia omeya", a *El esplendor de los omeyas cordoveses. La civilización musulmana de Europa Occidental*, pp 132-151.
- LÓPEZ GARÍ, J. M.; ESCANDELL TORRES, M^a.J. y MARLASCA MARTÍN, R. (2005): "El subsòl de sa Capelleta: Un tresor arqueològic a salvaguardar", a *Fites* núm. 5, pp. 17-26. Eivissa.
- LÓPEZ GARÍ, J. M^a. ; MARLASCA MARTÍN, R. (2008): "L'edat mitjana. El naixement de ses Feixes", a *Vila i ses Feixes. Els camins de l'aigua*, pp. 77-93. Eivissa.
- MARLASCA MARTÍN, R. y ESCANDELL, M^a. J. (2009): "El jaciment del carrer de sa Capelleta: darreres actuacions", a *Quaderns d'arqueologia Ebusitana I, intervencions 2008*, pp.74-86. Eivissa.
- MARLASCA MARTÍN, R.; LÓPEZ GARÍ, J. M., y ESCANDELL TORRES, M^a. J. i (2007): "Un raval islàmic a la ciutat d'Eivissa", a *III er Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya*, Vol. I, pp. 207-215.
- MICHEL, G. (1985): *La arquitectura del mundo islámico*. Alianza forma.
- MUÑOZ LÓPEZ, F. (1999): "Casas musulmanas en c/ Santa Isabel, nº 5 de Murcia" a *Memorias de arqueología* 9 (1994), pp. 602-608.
- NAVARRO PALAZÓN, J. y JIMÉNEZ CASTILLO, P. (1995): "La decoración protonazarí en la arquitectura doméstica: La casa de Onda", a *Casas y palacios de Al- Andalus. Siglos XII y XIII* (Navarro Palazón, J. ed.), pp. 207-223.
- PASCUAL, J.; MARTI, J.; BLASCO, J.; CAMPS, C.; LERMA, J. V. I LÓPEZ, I. (1999): "La vivienda islámica en la ciudad de Valencia. Una aproximación de conjunto", a *La casa hispano-musulmana. Aportaciones de la arqueología*, pp 305-318.
- PAVÓN MALDONADO, B. (2009): *Tratado de arquitectura hispano-musulmana. Tomo IV Mezquitas*.
- POZO MARTÍNEZ, I.; ROBLES FERNÁNDEZ, A. i NAVARRO SANTA-CRUZ, E. (2002): El despoblado andalusí de Villa Vieja ("Hisn Qalashbàrra"). La transformación de una alquería en un Hisn de la Cora de Tudmir", a *Urbanismo islámico en el sur Peninsular y norte de África, Actas del seminario Urbanismo islámico. Enfoques diversos para una herencia común*, pp. 146-196.
- RAMÍREZ ÁGUILA, J. A. i MARTÍNEZ LÓPEZ J. A. (1999): "Introducción al urbanismo de la Murcia islámica a través de una intervención de urgencia en los solares número 31, 33 y 35 de la calle Platería (junio-octubre 1994)", a *Memorias de arqueología* nº 9, pp.548-569
- RETAMERO, F. (1995): *Moneda i monedes àrabs a l'illa d'Eivissa*.
- TERRASSE, H. (1932): *L'art hispano-mauresque des origines au XIIIe siècle*. Paris.
- TRIAS, M; SOBERATS, F. i BOSCH, J. R (1995): "Troballes d'epoca islàmica al Puig Caragoler de Femenia, la Coveta des Rovell (Escorca, Mallorca)", a *Endins* núm. 17-18, pp. 73-80.

Aportació de dades biogràfiques de LLUÍS TUR I PALAU

C. Guerau d'Arellano i Tur

RESUMEN: Lluís Tur i Palau (Eivissa, 1861-Almodóvar del Campo, 1944) fue un militar y político. En este artículo se incide únicamente en la vertiente profesional militar de Lluís Tur i Palau así como en sus actividades privadas, o sea, las menos conocidas. Como oficial del arma de artillería alcanzó una formación de alto nivel técnico. Fue profesor de la Academia de Artillería y formó parte de la Junta Facultativa de dicha arma, el órgano asesor del Ministerio de la Guerra. Fue ayudante de campo del ministro Camilo García de Polavieja (1899) y del general José Perol Burgos (1912), con quién participó en la Guerra de África en la “Tercera Campaña del Kert”. En el ámbito particular mantuvo una larga vinculación con la Real Sociedad Geográfica (Madrid), prestigiosa entidad cultural y científica de la época, de la que fue socio, vocal y secretario adjunto de la junta directiva. En la ciudad de Eivissa contribuyó al desarrollo urbano de la ciudad de principios del siglo XX con la construcción del bloque de pisos de *cas Turs* (1916), obra situada en el lado sur del paseo de Vara de Rey. En 1924 fue nombrado hijo ilustre de la ciudad de Eivissa.

SUMMARY: *Lluís Tur i Palau (Eivissa, 1861-Almodóvar del Campo, 1944) was a member of the military and a politician, this article only indexes his military career as well as private activities that were less well known. As official of arma de artillería he reached a high level of technical training, he was professor at the academy of artillery and formed part of the faculty of the advisory body to the ministry of war. He was also assistant in the field to the minister Camilo García de Polavieja (1899) and of José Perol Burgos (1912) with whom he participated in the war of África in the “third campaign of kert”. In this particular field he had a long connection with the Real Sociedad Geográfica (Madrid), a prestigious, cultural and scientific organization in this era he was a partner, member and deputy secretary of the board of directors. In the city of Eivissa he contributed to the urban development from the beginning of the 20th century with the construction of the block of flats cas Tur (1916) located on the south side of Vara de Rey. In 1924 he was named illustrious son of the city of Eivissa.*

Introducció

El 14 de gener de 1924 Lluís Tur i Palau (Eivissa, 1861-Almodóvar del Campo, 1944) fou nomenat fill il·lustre de la ciutat d'Eivissa. El guardó fou atorgat a proposta del batlle Francesc Medina i Puig i amb l'acord unànim dels regidors de

l'Ajuntament.¹ A la mateixa sessió s'acordà també la col·locació del seu retrat a la galeria d'eivissencs il·lustres. L'acta de la sessió no explica els motius que mogueren el consistori a la concessió de la distinció, però sens dubte fou la trajectòria política de Lluís Tur –per tres vegades obtingué l'acta de diputat a Corts per la circumscripció de Bale-

1. Aleshores eren regidors de l'Ajuntament d'Eivissa: Pere Matutes i Noguera, Manuel Escandell i Ferrer, Josep Viñas i Torres, Antoni Martorell i Burrut, Antoni Juan i Castelló, Andreu Selleres i Sagraera, Joan Torres i Pujol i Vicent Torres i Juan.

Retrat de Lluís Tur i Palau que figura a la galeria de fills il·lustres de l'Ajuntament d'Eivissa. Oli del pintor Ignasi Agudo-Clarà, 1948. (Fot. Faustino Selva Ferrándiz)

ars, districte d'Eivissa— el mèrit més valorat. Cal afegir a la carrera política de Lluís Tur els nomenaments de governador civil de les províncies de Pontevedra (1917), Badajoz i Sevilla (1920), essent en aquelles dates president del consell de ministres d'Espanya el conservador Eduardo Dato.

Anteriorment, l'any 1913, Lluís Tur ja havia obtingut de l'Ajuntament de Formentera la nominació de fill adoptiu i predilecte de Formentera, en agraïment a les gestions que com a diputat féu per resoldre els problemes dels ports de l'illa.²

En aquest escrit volem mostrar dades biogràfiques de Lluís Tur relacionades amb la seua carrera professional com a militar, i al·ludir breument a d'altres de caràcter personal i familiar. La intenció és aprofundir en el perfil d'un personatge que deixà empremta en la vida política i social de les Pitiüses del primer terç del segle XX.

Com a oficial de l'arma d'artilleria assolí una formació d'un alt nivell tècnic. Fou professor de

l'Acadèmia d'Artilleria i formà part de la Junta Facultativa de l'arma esmentada, òrgan assessor dels ministres de la Guerra. També dins la carrera militar, però en un ordre més atribuïble als particulars dots que des de jove demostrà en les relacions humanes i en l'ofici de secretari, assenyalem que fou ajudant de camp del general Camilo García de Polavieja, quan aquest fou Ministre de la Guerra (1899) i Director General de la Guàrdia Civil (1903), del general José Perol i Burgos (1912), amb qui participà a la Guerra d'Àfrica en la "Tercera Campanya del Kert", i que estigué a les ordres immediates del general i ministre de la guerra Agustín Luque i Coca (1912)

En l'àmbit de les activitats privades cal subratllar la llarga vinculació que mantingué amb la Real Sociedad Geográfica (Madrid), prestigiosa entitat cultural i científica de l'època, de la qual fou soci i vocal i secretari adjunt de la junta directiva.

A la ciutat d'Eivissa, de forma particular, contribuí al desenvolupament de l'eixample urbà de la ciutat de començament de segle XX amb la construcció del bloc de pisos de cas Turs (1916), obra situada al costat sud de l'actual passeig de Vara de Rey.

Una vintena d'anys com a militar

Lluís Tur i Palau va néixer a la ciutat d'Eivissa, Dalt Vila, el 21 d'agost de 1861 dins l'ambient d'una pròspera família burgesa de la societat illenca. Fou el setè fill —d'un total de nou— de l'advocat i propietari Joan Tur i Llaneres d'Espanyol i de Francesca Palau i Gil, també propietària.

Tres dels germans de Lluís Tur, Faustí (1856-1909), Joan (1858-1923) i Marià (1866-1890), foren també militars de carrera. Faustí, enginyer militar, gaudeix també del títol de fill il·lustre d'Eivissa; Joan, assolí la graduació de general d'infanteria, i Marià, tinent de l'arma d'artilleria, morí als 24 anys de malaltia pulmonar al seu destí de Barcelona. Un altre dels germans, Pere (1851-1907), advocat i polític, també rebé el títol de fill il·lustre d'Eivissa.

2. Santiago Colomar, *Formentera a l'època contemporània (1782-2007)*; ed. Documenta Balear, núm. 65, Palma, 2009.

Lluís Tur caminant pel passeig de Recoletos a Madrid.
Aproximadament any 1925.
(Arxiu Guerau d'Arellano)

Lluís Tur inicià la carrera militar al cos de la Marina, a on ingressà com a alumne de l'*Academia de Infanteria de Marina* el 22 de febrer de 1881.³ Als 21 anys, el març de 1883, obtingué el grau d'alferes i fou adscrit al segon batalló del segon regiment d'Infanteria de Marina del Ferrol (la Corunya). El juny de 1884 és destinat a Cartagena i un mes després, nomenat *Secretario de Causas* pel capità general del Departament Marítim de Cartagena.

L'any 1885 es produeix un canvi decisiu en l'orientació professional de Lluís Tur. Sense causar baixa al cos d'Infanteria de Marina, es presentà al concurs d'ingrés de l'Acadèmia d'Artilleria de Segòvia, objectiu que assolí el 16 d'abril de l'any esmentat. Incorporat a dita Acadèmia va romandre cursant estudis fins que fou promogut a alferes (1888) i tinent (1889) respectivament. Amb

aquesta última graduació obtingué el seu primer destí, el *Regimiento de Sitio* (Madrid). El mateix any de 1889 fou baixa definitiva al cos d'Infanteria de Marina.⁴

Des de 1889 fins a 1897, sempre amb el grau de tinent, tingué diferents destinacions a Segòvia i a Madrid. Ascendí a capità el 9 de març de 1897 i fou adscrit a l'Exèrcit de Filipines, destí que quedà sense efecte per una ordre posterior. Un mes més tard, el 21 d'abril, fou nomenat professor de l'*Academia de Artilleria* fins al 9 de març de 1899, data en què fou designat ajudant de camp del general i ministre de la guerra Camilo Garcia de Polavieja i del Castillo.

El general Polavieja fou ministre de la Guerra de l'anomenat "govern de regeneració nacional", després de la desfeta militar a Cuba i Filipines el 1898. Aleshores era president del govern espanyol Francisco Silvela. Abans de ser ministre, el general Polavieja havia estat capità general de Cuba (1890-92) i de les Filipines (1896-98).

A la fi de setembre de 1899, Lluís Tur, cessà en el càrrec esmentat per passar al *Laboratorio de Artilleria* i, el març de 1900, al Ministeri de la Guerra per formar part de la *Comisión de Experiencias de Artillería*, junta de la qual fou secretari. En aquesta funció realitzà el reconeixement i classificació de les pólvores de les places de Barcelona, Palma, Maó, Santa Cruz, La Palma de Gran Canària i el Ferrol. El 1901, des de la comissió esmentada, participà en les experiències efectuades al polígon d'artilleria de Torregorda (Cadis) amb l'objectiu d'adoptar la pólvora sense fum en la càrrega del canó reglamentari de ferro entubat de 15 cm. També reconegué i fixà l'estat de tot el material d'artilleria de les illes Canàries i realitzà els treballs necessaris per determinar les càrregues de precisió i proves de resistència dels canons C.H.T de 24 cm. En finalitzar el mes d'octubre de 1901 Lluís Tur passà a formar part de la *Junta*

3. L' "Academia General Central de Infanteria de Marina", situada al departament marítim de Cadis, es va crear el 31 de maig de 1879 i fou inaugurada el 29 d'octubre de 1879 pel rei Alfons XII.

4. Respecte al canvi d'orientació militar experimentat per Lluís Tur cal assenyalar la possibilitat que el seu ingrés a l'Acadèmia d'Infanteria de Marina no hagués estat el resultat d'una lliure decisió personal sinó el d'una forçada determinació paterna. Joan Tur i Llaneres, el pare de Lluís, home de caràcter i geni fort, mostrà sempre una predilecció per la Marina com ho prova el fet que els seus tres primers fills Josep, Pere i Frederic gaudissin des d'infants de la "gràcia d'Aspirants de Marina amb ús d'uniforme i opció de plaça en el Col·legi Naval Militar", segons privilegi atorgat el 1857 i 1860 per la reina Isabel II. No obstant això, cap dels tres esmentats fills no arribà a prestar serveis en el cos de l'Armada. Probablement, Joan Tur i Llaneres ho intentà novament amb el seu fill Lluís. Els vincles que des d'antic, al llarg de diferents generacions, mantingué el llinatge Tur "Cossari" amb la mar podria haver estat el motiu d'aquesta il·lusió paterna.

Facultativa del Arma de Artilleria. La referida *Junta*, creada el 12 de setembre de 1901, es constituí en l'òrgan assessor dels ministres de la Guerra en assumptes relacionats amb l'artillat de places, les propostes de reforma i innovació de caràcter tècnic, l'adquisició de materials, etc., i tenia sota la seua dependència la *Comisión de Experiencias de Artilleria* i el *Taller de Precisión*. Romangué a la *Junta Facultativa* fins al juliol de 1903, data en la qual fou novament nomenat ajudant de camp del tinent general Garcia de Polavieja, en aquell moment director general de la Guàrdia Civil. En aquesta funció acompanyà Polavieja a les revistes d'inspecció que s'efectuaren a Cadis, Ceuta, Algiers i Còrdova fins al 4 de desembre de 1903. En tornar a Madrid quedà en situació d'excedència per disposició del capità general de la 1a Regió fins al 23 de març de 1904, data en què passà a formar part de la plantilla del *Ministerio de la Guerra*.

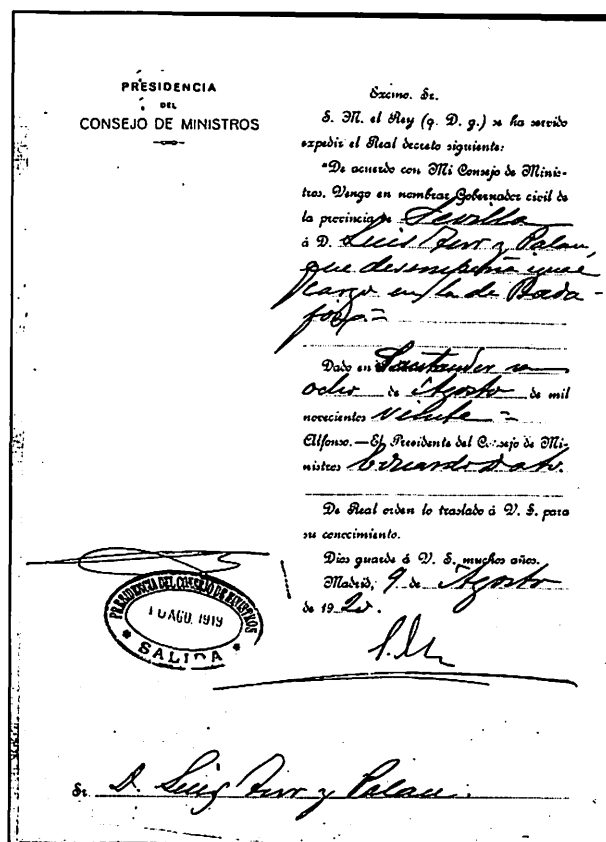
A l'edat de 42 anys, el 31 de maig de 1904, Lluís Tur sol·licità llicència per contraure matrimoni amb la jove Ana de Garnica i Sandoval, de 23 anys, filla de Francisco de Garnica i Lara, aristòcrata castellà, i de María de la Paz de Sandoval i Sandoval, per línia materna tercera marquesa de Casa Pacheco. Ana de Garnica va néixer al poble de Pedernoso (Conca) el dia 6 de novembre de 1880. La parella contragué matrimoni a Pedernoso el 15 d'agost de 1904. L'acta d'inscripció matrimonial és al Registre Civil de Belmonte (Conca). El matrimoni no tingué descendència.

Per assistir a la cerimònia de casament es desplaçà des de Saragossa el seu germà Faustí, aleshores comandant de l'arma d'enginyers.

El novembre de 1904, Lluís Tur fou destinat al *Taller de Precisión y Laboratorio de Artilleria*, destí en el qual va romandre fins al mes de maig de 1907.

L'ingrés en la política

En aquest escrit no és la nostra intenció abordar la vessant política de Lluís Tur. Com hem assenyalat al començament volem centrar-nos en els aspectes professionals com a militar, que són els menys coneguts. La faceta política de Lluís Tur ja ha estat tractada per diferents autors. Tanma-

Nomenament de Lluís Tur com a governador civil de la província de Sevilla, 1920.

teix, seguint un ordre cronològic, esmentarem els nomenaments polítics que tingué com a diputat a Corts i governador civil.

Des de la data anterior i fins al juliol de 1911 el trobem en situació d'excedència per haver estat elegit diputat a Corts per la circumscripció de Balears, districte de l'illa d'Eivissa, en les eleccions generals del 21 d'abril de 1907 (legislatura 1907-1910).

La sobtada entrada de Lluís Tur en el món de la política ens sembla inicialment circumstancial. Fins a 1907 el cap del partit conservador a Eivissa havia estat Pere Tur i Palau, germà de Lluís, diputat a Corts en les eleccions generals del 16 d'abril de 1899 (legislatura de 1899 a 1901) i del 30 d'abril de 1903 (legislatura de 1903 a 1905), respectivament. L'abril de 1907, data de les noves eleccions generals, Pere Tur es trobava greument malalt –finalment morí el 5 de desembre de 1907– i calia trobar un substitut i nou candidat com a diputat a Corts pel partit conservador. Com hem vist, Lluís Tur, el va reemplaçar.

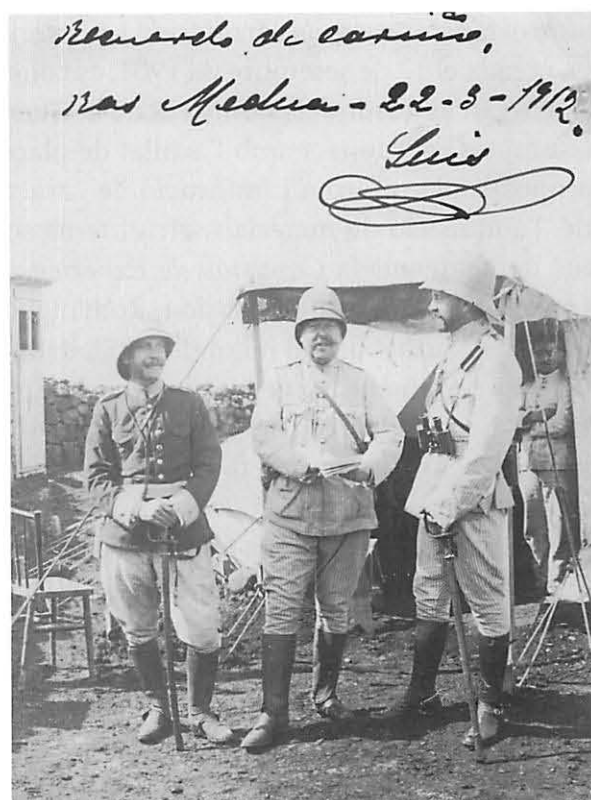
Lluís Tur, després de la legislatura de 1907-1910, es tornà a presentar a les eleccions generals del 8 de maig de 1910 (legislatura de 1910 a 1914), però perdé les eleccions enfront del seu adversari, el liberal Ciprià Garijo i Aljama.

La participació en la campanya del Kert i la vida militar posterior

Lluís Tur ascendí al grau de comandant per antiguitat l'agost de 1910, durant el període d'excedència que tingué com a diputat. Finalitzada l'excedència (1911) fou destinat a la Comandància d'Artilleria de Pamplona, però romangué en situació de reemplaçament a la 1a Regió Militar.

El gener de 1912 passà a ser ajudant de camp del general de brigada José Perol i Burgos, aleshores secretari de la Divisió General de Carrabiners. Continuà en el mateix càrrec quan Perol i Burgos, el 8 de febrer de 1912, fou nomenat general de la 1a brigada de la 5a divisió, cos de l'exèrcit que es trobava operant a la regió del Rif, al Marroc, en el marc de les hostilitats que es produïren entre l'exèrcit espanyol i les cabiles rifenyes del 24 d'agost de 1911 al 12 de maig de 1912. L'espurna que causà aquest episodi de la Guerra d'Àfrica fou l'atac que el 24 d'agost de 1911 patí una comissió topogràfica espanyola al riu Kert, prop d'Izhafen. Fins llavors la política d'Espanya per internar-se a la regió del Rif havia consistit a guanyar-se l'amistat dels notables i dels caps de les cabiles de forma pacífica. L'agressió a la comissió topogràfica canvià el curs dels esdeveniments i determinà que el governador de Melilla, el general García Aldave, ordenés represàlies contra els culpables. La denominada "Campanya del Kert" finalitzà el 1912 amb la mort del cap rifeny, Mohamed Ameziane, anomenat pels espanyols El Mizzian, a Ulad Ull Kadur.

En aquest context Lluís Tur sortí de Madrid el 14 de febrer de 1912 cap a Màlaga per embarcar-se en el vapor *Sister* amb destinació a Melilla, a on arribà el dia 15. La cronologia de l'estada de Lluís Tur al Marroc, dins el clima suara esmentat, és la que expliquem tot seguit.

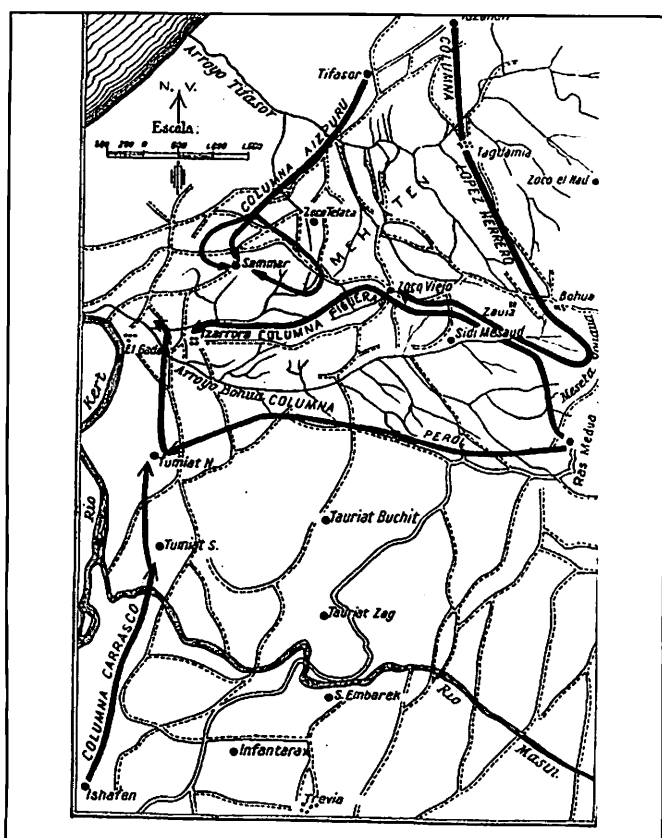

El comandant Lluís Tur, al centre, al campament militar de Ras Medua (Marroc), 1912.
(Arxiu Guerau d'Arellano)

El dia 18 de febrer de 1912 és a Nador, lloc d'aquartermament de la brigada del general Perol i territori d'operacions assignat.

El dia 1 de març el trobem al campament de Ras Medua, a on pernoctà i assistí a la inspecció feta a la "meseta de Yazanen" (= Iasànem); el dia 2 a Al-lal ben Mesaud (o Al-Lal-Ben-Mezana); el 3 a Ykaedina (= Ihiauien?); el dia 9 acompanyà el general Perol a la revista que, juntament amb el general de la divisió orgànica, s'efectuà a les posicions del Tauriat-Zag i el Tauriat-Buchit; el dia 12 a la revista de les posicions de Yazanen i Tifasor.

El dia 22 de març de 1912 participà en el combat que tingué lloc contra forces rifenyes a la serrada del Tumiat (Tumiat nord). Sortí de Ras Medua amb la columna del general Perol a les cinc trenta de la matinada en direcció a dites muntanyes. La columna era composta pel regiment d'infanteria de Mallorca número 13, un batalló del Serrallo, un grup de metralladores de la primera brigada de la quinta divisió, el quart esquadró del regiment Taxdirt, una bateria del segon regiment d'artilleria de muntanya, secció d'ambulàncies (mules amb selloneres) i una secció de policia indígena.

Plànol del recorregut de les diferents columnes militars que participaren en la presa de les muntanyes Tumiats (nord i sud) i Sammar, el 22 de març de 1912, a la Campanya del Kert.

Tenim constància, a partir de la documentació aportada pel coronel Benito Gallardo i Sierra, que a la columna del general Perol intervingué també una secció del parc mòbil, una companyia de sapadors i una estació d'òptica. En total 2.757 homes, 419 cavalls i muls, quatre canons i quatre metralladores. La presa del Tumiats nord era només part d'una operació de caràcter més ampli, comandada pel general Ramos, que tenia per objectius l'ocupació de les elevacions del Sammar i els Tumiats, nord i sud. El total numèric en homes i pertrets de guerra de les cinc columnes que intervingueren en dita operació fou d'11.323 homes, 2.320 cavalls i muls, 20 canons i 16 metralladores. A la cara nord de l'esmentada serralada del Tumiats s'establí el combat. A la nit, aconseguit l'objectiu, el comandant Lluís Tur retornà al campament de Ras Medua, a on pernoctà. L'endemà, dia 23 de març, partí novament amb la columna per ocupar les posicions de Trevia i Laquel, per si l'enemic intentava alguna reacció ofensiva.

El dia 25 de març, davant la creença que l'enemic atacava el comboi d'Izhafen, sortí amb la columna a reconèixer novament la posició de Trevia.

Tot al llarg d'aquestes accions i fins al dia 3 d'abril tingué com a base militar el campament de Ras Medua.

De l'estada de Lluís Tur en les operacions militars al Marroc tenim el testimoni gràfic de dues fotografies fetes al campament de Ras Medua, en companyia de dos oficials, enviades a la seua germana Consolació, i datades el mateix dia en què participà en l'acció de la serralada del Tumiats.

El 3 d'abril, amb motiu de l'ascens del general José Perol i Burgos al grau de general de divisió, marxà a Melilla. El dia 6 d'abril s'embarcà novament en el vapor *Sister* amb destinació al port de Màlaga.

El 4 de maig de 1912 rebé la Creu de Segona Classe del Mèrit Militar amb distintiu vermell pel combat del Tumiats.

El dia 8 d'abril de 1912 tornà a Madrid a on restà en situació d'excedent fins que fou destinat novament com a Ajudant de Camp del general José Perol Burgos, ara nomenat governador militar de Tarragona i general en cap de la Vuitena Divisió. S'incorporà a Tarragona el mes de juliol de 1912 (R.O. 21 de juny de 1912).

El 30 d'octubre de 1912 és destinat a les immediates ordres del Ministre de la Guerra, el tinent general Agustín Luque i Coca. Aleshores era president del govern espanyol Álvaro de Figueroa i Torres, comte de Romanones. Agustín Luque i Coca ocupà la cartera de ministre de la Guerra en diferents ocasions. Amb el president Segismundo Moret els anys 1905, 1906 i 1909, amb Canalejas el 1911 i, posteriorment a la data que ens ocupa, amb el mateix comte de Romanones, el 1915. Lluís Tur es mantingué en aquesta situació fins al mes d'octubre de 1913.

Lluís Tur restà en situació d'excedent a la 1a Regió Militar des de l'octubre de 1913 al març de 1914, excedència que es prorrogà per haver estat elegit novament diputat a Corts per Balears a les eleccions del 8 de març de 1914 (legislatura de 1914 a 1915).

El 18 de juny de 1917 passà a situació de supernumerari a la Vuitena Regió Militar per haver estat nomenat governador civil de la província de Pon-

tevedra (R.D. de 16 de juny). Restà en dita situació militar fins al juny de 1918, data en què fou destinat com a disponible a la 1a Regió Militar, (Primer Regiment Muntat d'Artilleria). Del càrrec de governador civil de Pontevedra cessà per renúncia el 28 de novembre de 1917.

El 26 d'agost de 1918 passà a situació de reserva amb el grau de tinent coronel.

Abans del seu retir definitiu (1923), Lluís Tur fou nomenat governador civil de les províncies de Badajoz (R.D. de 5 de juliol de 1920) i de Sevilla (R.D. de 8 d'agost de 1920). Presentà renúncia als dits càrrecs per haver estat elegit per tercera vegada diputat a Corts per la circumscripció de Balears en les eleccions del 19 de desembre de 1920 (legislatura de 1921 a 1923).

El dia 11 de setembre de 1923 obtingué el retir definitiu. Té comptabilitzats un total de 42 anys i 8 mesos de serveis prestats. En el transcurs de la seua vida militar rebé les següents condecoracions:

- 1886. Creu de Primera Classe del Mèrit Militar per premiar serveis especials (R.D. 27 de juny 1886).
- 1903. Medalla commemorativa de la coronació de S.M. el rei Alfons XIII (R.O. 1 de maig 1903).
- 1906. Creu de Primera classe amb distintiu blanc i passador de professor (R.O. 24 de novembre 1906).
- 1907. Creu de la Reial i Militar Ordre de *San Hermenegildo* (R.O. 6 de febrer de 1907).
- 1908. Medalla d'Or commemorativa dels Setges de Saragossa (R.D. 10 de setembre 1908).
- 1912. Creu de Segona Classe amb distintiu vermell pels mèrits contrets en el combat del Tuniat (Marroc) el dia 22 de març de 1912 (R.O. de 4 de maig de 1912).
- 1918. Placa de la Reial i Militar Ordre de *San Hermenegildo* (R.O. 15 de març de 1918).

Les activitats privades

En el terreny de les activitats privades, Lluís Tur mantingué tot al llarg de la seua vida una forta vin-

culació amb la *Real Sociedad Geográfica* (Madrid), entitat científica de reconegut prestigi internacional. Fou soci de l'entitat, secretari adjunt, secretari eventual i vocal de la junta directiva. Com a secretari adjunt el trobem des de 1900 a 1932. L'any 1940 –als 79 anys– fou vocal en la represa de la *Sociedad Geográfica* després del parèntesi de la guerra civil de 1936-39. El seu interès cultural i la competència que demostrà professionalment com a secretari propiciaren, probablement, aquesta llarga unió amb l'entitat.

La *Real Sociedad Geográfica* havia estat fundada l'any 1876 amb el nom de *Sociedad Geográfica de Madrid* i tenia com a objectius, d'acord amb els corrents i idees de l'època, els descobriments geogràfics, l'expansió colonial i el contacte entre nacions.

La relació que mantingué en els afers de la *Real Sociedad Geográfica* proporcionaren a Lluís Tur l'oportunitat de conèixer personalitats de renom del món científic i cultural de l'època, així com estar-hi al corrent dels descobriments i avenços que es produïren al món tot al llarg del primer terç del segle XX. Les ressenyes de les activitats de l'entitat –congressos internacionals, conferències, exploracions, etc.– publicades al butlletí de la *Sociedad Geográfica* i llegides en moltes ocasions en les juntes generals ordinàries de l'entitat per Lluís Tur (i algunes, probablement, també escrites) així ho avalen. D'aquesta etapa n'és testimoni la col·lecció de butlletins i llibres que foren de la seua propietat i que avui es troben arxivats, formant part del dipòsit anomenat "Fons Antic", a la Biblioteca de l'Institut d'Ensenyament Secundari "Santa Maria d'Eivissa".

El 1908 Lluís Tur va publicar un article a la premsa relacionat amb el mapa topogràfic nacional d'Espanya, escala 1:50.000. Coneixem aquest fet mitjançant un treball d'Àngel Paladín Cuadrado, coronel del *Servicio Geográfico del Ejército*, que en el seu estudi *Notas para la historia del mapa topográfico* diu el següent: " 1907. Publicadas 134 hojas de las provincias de Castilla la Nueva en su mayor parte, con otras de Albacete, Badajoz, Córdoba, Jaén y Sevilla. El dato lo consignaba don Luís Tur Palau, capitán de Artilleria y Diputado en Cortes en un artículo aparecido en la prensa el 18 de enero de 1908". No consta el nom del diari o revista a on es va publicar.

RESEÑA DE LAS TAREAS

ESTADO ACTUAL DE LA REAL SOCIEDAD GEOGRÁFICA

hecho por el Secretario adjunto

D. LUIS TUR

en la Junta general ordinaria celebrada el día 20 de Junio de 1927.

Un sentimiento piadoso muévenos á evocar el recuerdo de aquellos varones que durante el curso de 1926 á 1927 nos abandonaron, para gozar tal vez otra vida mejor, y deberes de justicia, consideración y afecto á colocar sus nombres en primer lugar, como homenaje rendido á sus méritos.

Pocas, por fortuna, han sido los bajas, pero de calidad, y todas ellas muy dolorosas, siendo la primera la de nuestro querido Vicepresidente Excmo. Sr. D. Emilio Bonelli Hernandez, ocurrida el 25 de Noviembre último, á cuya memoria dedican sentidas frases, considerándolo como africanista y explorador, el Presidente Sr. Suárez Inclán, los Sres. García Alonso, Altolaguirre y Piña, levantándose acto seguido la sesión.

Otras pérdidas tenemos que lamentar: la del Socio Excmo. Sr. D. Angel Barrera y Layando, autor de varios trabajos de interés geográfico, conferenciante y Gobernador general que fué de la Guinea española; la del Socio Honorario Corresponsal Excmo. Sr. D. Antonio A. Ramírez y F. Fontecha, que tuvo lugar en Guatemala

el 31 de Enero del corriente año, docto en varias disciplinas y muy afecto á la Corporación, y la del Socio Corresponsal en Buenos Aires D. Manuel de Castro y López, autor de varios importantes trabajos, siendo una de sus más preciadas cualidades su acendrado amor á España.

Por razones diversas, todas ellas respetables, han dejado de pertenecer á la Sociedad los Sres. Martínez Mena, Sáiz de Porres, Buen (D. Fernando) y el Sr. Altamira, muy distinguido historiógrafo y publicista.

Han ingresado en la Sociedad en concepto de Socios de número:

Excmo. Sr. D. Ramón Menéndez Pidal, Académico de la Historia y Director de la Real Academia Española.

Sr. Conde de Revilla.

D. Pedro Jevenois, Teniente Coronel de Artillería y Ayudante Honorario de S. M. el Rey.

D. Ezequiel Sánchez Núñez, Párroco de San Esteban del Molar y organizador de Sindicatos católicos.

Excmo. Sr. Marqués de Cavalcanti, Teniente General.

D. Pedro Jiménez Landi, del Observatorio de Madrid.

Sr. Conde de Leyva.

Excmo. Sr. D. José Casares Gil, Catedrático Decano de la Facultad de Farmacia.

D. Francisco de las Barras de Aragón, Catedrático de la Universidad de Madrid.

D. Ramón Corbella.

Sr. Conde de Weelzeck.

Y en el de Socios Vitalicios, los señores que á continuación se expresan:

Sr. D. Emiliano de la Cruz y Díaz, Ingeniero del Instituto de Minas de Londres, residente en Barcelona.

Sr. Capitán J. E. Bernier, explorador de las Regiones árticas.

Y D. Miguel Santaló, Profesor de Geografía de la Escuela Normal de Gerona, exento de todo pago, como autor premiado en público concurso.

Full del Boletín de la Real Sociedad Geográfica de l'any 1927.

També dins l'àmbit de les activitats particulars, a la ciutat d'Eivissa, el 1916, juntament amb el seu germà Joan, promogué la construcció d'una de les illes urbanes que avui envolten el passeig de Vara de Rey, conegut amb el nom de cas Turs. El projectista i constructor de l'edifici fou el mestre d'obres Antoni Costa i Marí, conegut amb el sobrenom de "es Guixer". Recordem que l'any 1912 l'arquitecte mallorquí Josep Alomar havia dibuixat per a l'Ajuntament d'Eivissa el plànol d'aquest nou espai urbà situat al ponent del carrer del comte de Rosselló, fins aleshores frontera de la ciutat. L'eixample urbà que s'edificà entorn al passeig de Vara de Rey constitueix, segons l'arquitecte Elies Torres, "l'espai urbà més unitari i coherent de l'Eivissa del segle XX".

Els darrers vint anys

Lluís Tur, en retirar-se de l'exèrcit el 1923, com ja havíem indicat, continuà residint a Madrid, pe-

rò distribuïa el seu temps amb estades temporals a Eivissa, al seu casal de la Portella de Dalt Vila (Portella, 1), antiga casa Balansat. També viatjava. Així ho confirma una carta enviada a la seua germana Consolació i datada a Madrid el 27 de juny de 1932. En ella explica a Consolació i al seu cunyat Ignasi Wallis que l'endemà de la data esmentada sortiran ell i la seua esposa en tren cap al santuari de Lourdes (França), i que faran una aturada prèvia al Gran Hotel del balneari de Cestona, a Guipuscoa. El balneari de Cestona era lloc d'estada periòdica del matrimoni per prendre les aigües, com ho indiquen les postals enviades en diverses dates des del balneari. La carta també revela que, malgrat viure lluny i l'edat, continuava mantenint el control de les propietats d'Eivissa. Encarrega a Consolació que parli amb el majoral de la hisenda de cas Llobets perquè no vengui l'oli obtingut a la finca, perquè el necessitarà tot davant les moltes visites que té anunciades. Igualment li diu que parli amb en "Crispolet", el nou propietari de la pedrera que limita amb la seua hi-

Madrid 27 Junio 1932.
 Queridos hermanos.
 Hechas recibidos, primer
 la Carta de Denuncia del
 22 fechada en Barcelona
 y ayer la de Consuecos
 del 25 celebrando seguis
 bien.
 Nuestros tambien lo
 estamos y como es di-
 ginos mañana a el
 lapso de la mañana
 emprendemos el viaje
 para cenar y dormir
 en el Balneario.
 Señal. Gran Hotel
 Balneario de Costma
 Impresora.
 Consueco: al Mayorcal
 de Cañabete le dice
 q' no me queda nada

Fragment d'una carta de Lluís Tur a sa germana
 Consolació de data 27 de juny de 1932.
 (Arxiu Faustino Selva Ferrándiz)

senda de les Figueretes, per solucionar un proble-
 ma de termes que ha sorgit amb ell, i que el tingui
 al corrent d'aquest assumpte.⁵

L'escriptor Enric Fajarnes i Cardona, al seu lli-
 bre *La Ibiza de nuestro tiempo*, en el capítol *Figuras que yo conocí, Un diputado*, descriu el "viejo
 artillero" amb aquestes paraules: "lo recuerdo por
 las cuestas de la ciudad alta, cabizbajo y pesado,
 con las manos unidas en la espalda, mientras su
 aristocrática esposa seguía a buen trecho".

El rector de la parròquia de Sant Rafel, mos-
 sèn Josep Planells i Bonet, en conversació mantin-
 guda fa anys amb l'autor d'aquestes línies, també
 el recordava caminant per Dalt Vila en compa-
 nyia de la seua dona per anar a missa al convent
 de Sant Cristòfol.

A la casa de la Portella, així ho explicaven en
 vida les seues nebodes, les filles del seu germà
 Faustí, hi havia una talla de santa Bàrbara, patrona
 de l'arma a la qual ell pertanyia, que tenia en gran
 estima. Dita imatge, recordaven, era cedida anu-
 alment al destacament d'artilleria d'Eivissa per a
 la celebració de la festivitat de la patrona, el dia 4
 de desembre.

Lluís Tur morí als 83 anys, l'11 de novembre
 de 1944 a la casa del carrer de la Corredera 10,
 d'Almodóvar del Campo (Ciudad Real), localitat
 a on la seua esposa tenia propietats. Al testament
 va demanar que les seues despulles fossin enter-
 rades al panteó dels seus pares, al cementiri vell
 d'Eivissa.

El seu retrat, un oli del pintor Ignasi Agudo i
 Clarà, fet l'any 1948, figura a la galeria de fills il-
 lustres de l'Ajuntament d'Eivissa.

Lluís Tur té un carrer dedicat a ell a la zona del
 port d'Eivissa.

FONTS D'INFORMACIÓ

Full de Serveis Militar de Lluís Tur i Palau (Archivo Militar de Segovia).

Dades de la "Campanya del Kert" proporcionades pel coronel d'infanteria Benito Gallardo i Sierra i el tinent coronel d'infanteria Joan Antoni Ferrer i Escandell, als quals volem agrair la seua desinteressada col·laboració.

5. La pedrera a la qual fa referència la carta formava part de la hisenda de can Partit, propietat de Carles Roman. El nou propietari de la pedrera era Bernat Gotarredona i Costabella, anomenat per sobrenom "Crispolet".

NOTA BREU

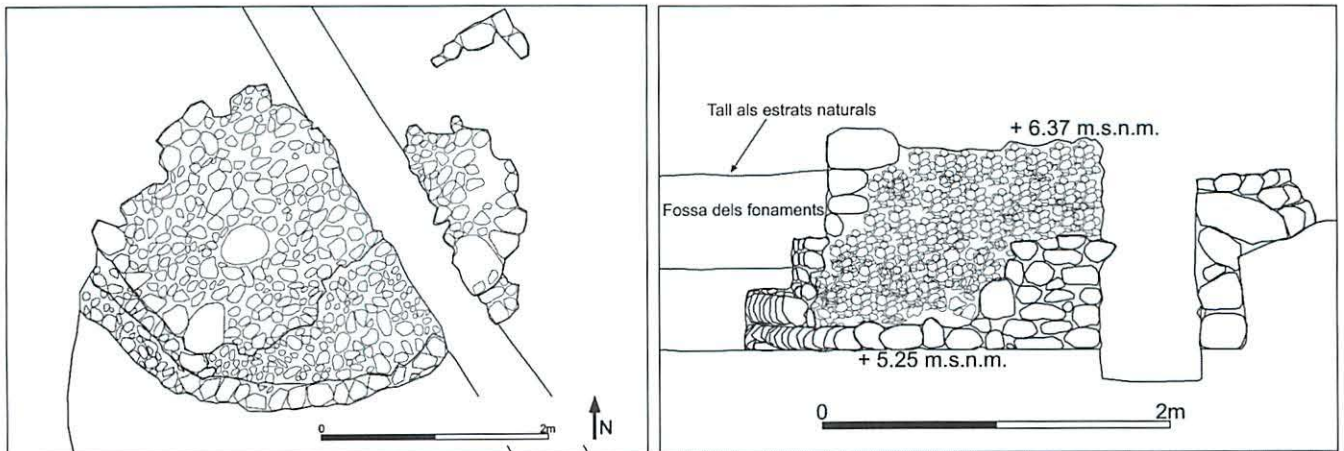
sobre epigrafia Amfòrica Ròdia al jaciment de Can Servent

Joan Roig Ribas

1. Context arqueològic

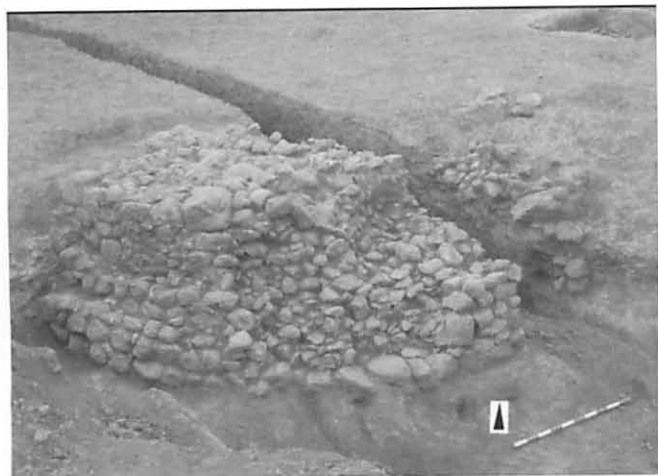
La troballa a la qual hem dedicat aquesta ressenya fou extreta del nivell de fonamentació (UE-15=159) d'una estructura de planta hemicíclica al jaciment de can Servent, Sant Jordi de Ses Salines, durant les excavacions d'urgència al 2006 amb motiu de les obres del nou accés a l'aeroport.¹ Aquesta estructura, que denominarem sota la figura d'UE-14, fou interpretada com les restes d'una torre de guaita, similar a una forma tosca de les *turres hannibalis*² que proliferen a Andalusia. El context cronològic era clarament

vers el segle -II i primera meitat del -I, sent l'assortiment de formes ceràmiques abundant i diàfan en aquest sentit. Entre les produccions locals destacaven les àmfors PE-17/T.8.1.3.2.³ i les vinàries PE-24, i dins les ceràmiques comunes les peces d'inspiració campaniana, com per exemple els plats de peix Lamb. 23.⁴ Pel que fa a les importacions, eren recurrents les vores d'àmfors grecoitàliques LWe⁵ i les formes campanianes, entre les que significarem la vora d'una pàtera Lamb. 36.

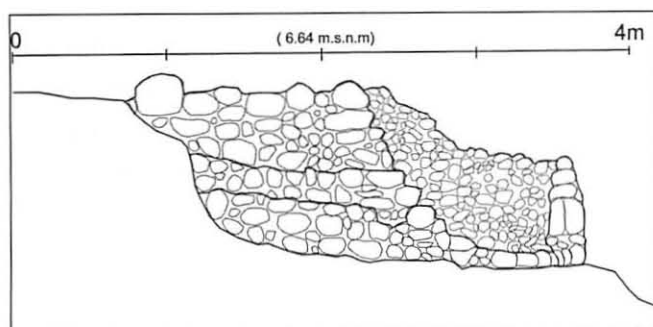

Planta i alçat sud-est de l'estructura UE-14.

1. Eiriz Vidal; Roig Ribas (2008).
2. Denominades així per Plini (*H.N.* II, 181 i XXV, 169).
3. Ramon (1981); Ramon (1995).
4. Lamboglia (1952).
5. Lyding-Will (1982).

Fotografia des del sud de l'estructura.

Alçat oest.

2. El segell

La peça que estudiarem és una àmfora vinària de l'illa de Rodès.⁶ El fragment correspon a una nansa amb arrencament des del coll i fractura al colze. Té una secció de tendència circular i un colze en angle gairebé recte i lleugerament sobrelevat. Les seves mides són de 9,15cm de llargària per un diàmetre màxim de 4,26cm (pròxim al coll) i mínim de 2,9cm (a l'inici del colze). L'ànima té una pasta ocre amb partícules molt fines de moscovita i calcita; l'epidermis sembla posseir un

bany en engalba blanquinosa. El tipus és una producció amb cronologia ampla: vers els tres darrers quarts del -III i primer terç del -I (Empereur 1987, figs. 12 i 13).⁷ A la cara superior de la nansa, i en sentit longitudinal, té un segell, l'anàlisi del qual ens acotará molt la seva datació dins aquest extens ventall. Tot seguit l'escometem.

Es tracta d'un segell *in ansa* en relleu dins una cartela rectangular completa (4 x 2cm). L'epígraf consta de tres línies en lletra capital grega de 0,2-0,3cm. A continuació l'exposarem en majúscules, amb l'estructura que apareix al segell, i el transcriurem en minúscules cursives a sota:

Ε[ΠΙ] Α[ΡΧΙ]
ΛΑΙΔ[Α]
ΑΓΡΙΑΝΙΟΥ

ε[πι] Α[ρχι]/λαιδ[α]/Αγριανιου

Les dues primeres línies conformarien l'epònim⁸ (*επωνυμιοσ*). Precisament l'abreviatura *ε[πι]* fa referència a aquesta accepció. El poder executiu a Rodès estava en mans de dos magistrats, anomenats anualment per l'assemblea, cadascun dels quals governava sis mesos. Els noms dels homes lliures que ocupaven el càrrec passaven a designar l'any, i inclús, com hem vist, el semestre. Li segueix, en la mateixa línia i ocupant íntegrament la següent, el nom del magistrat: *Archilaidas*. Segons la cronologia tradicional, elaborada per V. Grace⁹ i perfeccionada per J.Y. Empereur i A. Hesnard,¹⁰ s'ubica dins el Període III,¹¹ vers

6. Al MAEF consta sota la sigla 21551/15/361.

7. Sciallano 1991, 89; Tchernia 1978, pl.17,4.

8. És el nom d'una persona o lloc que designa a un poble, una època, una malaltia, una unitat...

9. Grace (1948).

10. Empereur; Hesnard (1987).

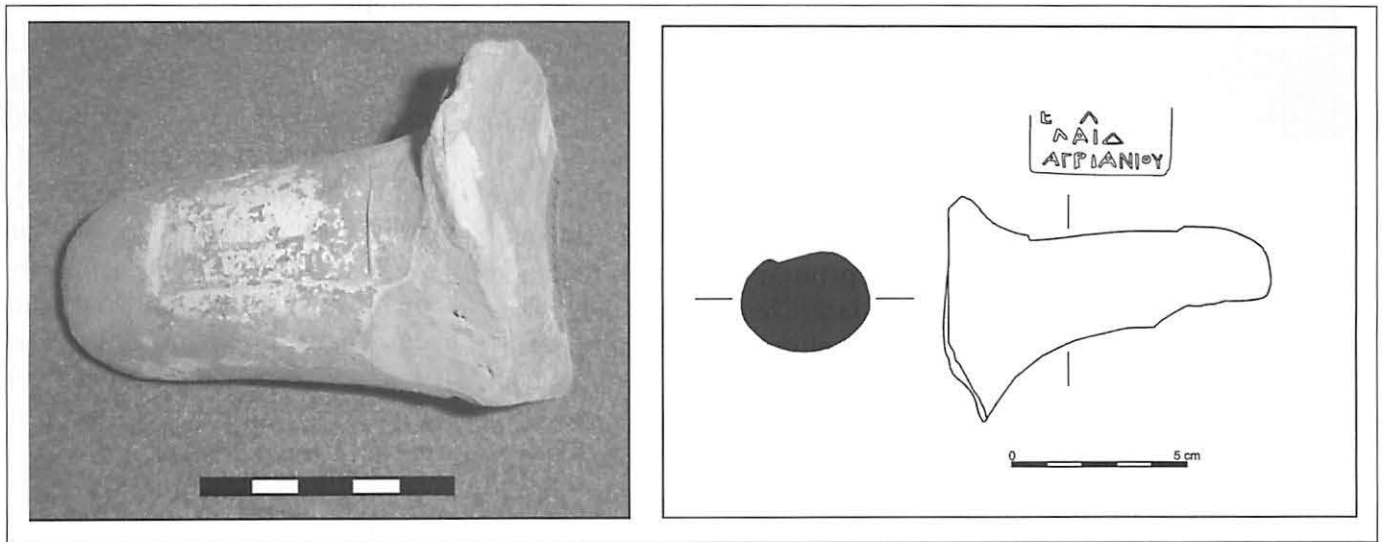
11. Probablement a l'any 177 a.C. (Rotroff [1982]; Grace [1985]).

els anys 182-176 a.C.. Però amb la nova “chronologie basse”, proposta per G. Finkielsztein¹² a mitjans dels noranta, el nostre personatge es trobaria en un lapse cronològic comprès entre el 171 i 164 a.C.. L'expansió d'aquest epònim pel Mediterrani és força important, trobant-se paral·lels a Atenes, Pèrgam, Orient Mitjà, Egipte, Cartago, Xipre, Mar Negre, Siracusa, Agrigent...¹³ La darrera línia, que es conserva íntegra, fa esmena a un període bimensual del calendari rodi: *Αγριανίου*, són els mesos de maig i juny.

Com a corol·lari, doncs, dues qüestions. Per una banda, aquesta àmfora ens atorga un *post-*

quem per a l'estructura UE-14 de can Servent que, seguint la cronologia proposada per Finkielsztein, en cap cas podria ser anterior al període comprès entre el 171-164 a.C.. I per l'altra, corrobora la gran expansió i prestigi del vi rodi per tota la Mediterrània. El mateix Virgili designa sota el nom de rodi un tipus de raïm per a vi al qual dedica les següents lloes:

“ (...) No us passaré per alt, oh raïm rodi!, grat als déus i benvingut a les segones taules...” (*Georg. II*).

Fotografia i dibuix de la nansa i el segell rodi.

BIBLIOGRAFIA

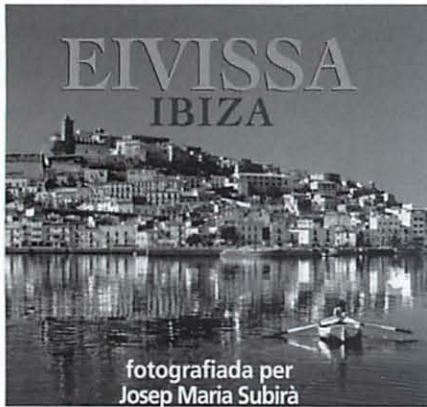
- EIRIZ VIDAL, A.I.; ROIG RIBAS, J. (2008): *Can Servent: els vestigis arqueològics de mil quatre-cents anys d'assentaments rurals al Pla de Sant Jordi*. Fites, 8, pp. 17-27. Eivissa. 2008.
- EMPEREUR, J.Y.; HESNARD, A. (1987): *Les amphores hellénistiques et romaines*. P. Lévêque (ed.), *Céramiques hellénistiques et romaines, II*, 9-54. Paris. 1987.
- FINKIELSZTEJN, G. (1995): *Chronologie basse des timbres amphoriques rhodiens et évaluation des exportations d'amphores*. ActaHyp, VI, 1995, 279-296.
- GAROZZO, B. (2000): *I bolli anforari della collezione "Whitaker" al Museo di Mozia*. Atti I, terze giornate internazionali di studi sull'area Elima, pp. 547-633. Pisa-Gibellina 2000.
- GRACE, V.R. (1948): *Rhodian jars in Florida*, Hesperia, XVII, 1948, 14-144.
- LAMBOGLIA, N. (1952): *Per una classificazione preliminare della ceramica campana*, Atti del I Congresso di Studi Liguri, Bordighera, 139-206. 1952.
- LYDING-WILL, E. (1982): *Greco-italic amphoras*, Hesperia, 51, 3, 1982, 338-356.
- RAMON, J. (1981): *La producción anfórica púnico-ebusitana*, Ibiza, 1981.
- , (1995): *Las ánforas fenicio-púnicas del Mediterráneo Central y Occidental*, "Instrumenta", 2, Universitat de Barcelona. 1995.
- ROTROFF, S.I. (1982): *The Athenian Agora, XXII, Hellenistic Pottery: Athenian and Imported Mouldmade Bowls*. Princeton. 1982.
- SCIALLANO, M.; SIBELLA, P. (1991): *Amphores, comment les identifier*, Edisud, 1991.
- Tchernia, A.; POMEY, P.; HESNARD, A. (1978): *L'épave romaine de La Madrague de Giens*, Var, Gallia, sup. 34, Paris, 1978.

12. Finkielsztein (1995).

13. Garozzo (2000), p. 555.

NOVETATS

bibliogràfiques

- **SUBIRÀ, Josep Maria.** Fotògraf. *Eivissa-Ibiza.* Consell d'Eivissa, 2010.

L'exposició antològica que sobre la fotografia de Josep Maria Subirà va ser organitzada el 2010 pel Consell d'Eivissa al ja prestigiós espai cultural s'Alamera va seguir com no podia ser d'altra manera, en l'edició d'una selecció de les milers d'instantànies que l'autor de les fotografies va fer d'aquella Eivissa ja llunyana en el temps, però propera al nostre cor, que ell va conèixer per primera vegada i de la qual s'enamorà el 1956. Una bona matinalada d'aquell any (i ja en fa cinquanta-cinc!), va desembarcar des d'un dels vapors que unien l'illa una vegada a la setmana amb la seva Barcelona natal. Com confessen alguns altres visitants d'èpoques anteriors i posteriors, segons les seves pròpies paraules, l'espectacle de l'arribada al port ja intuït des de la llunyania del través del cap Martinet, i així com el vaixell s'anava apropant a una velocitat cada cop més lenta, talment com si hagués estat a

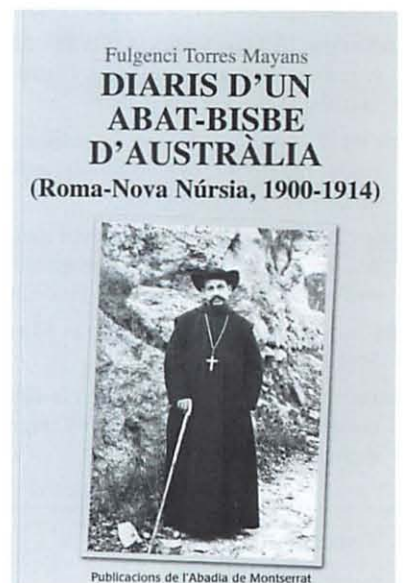
propòsit per produir l'efecte, el va impressionar de tal manera que, sense saber-ho, en aquell instant molt probablement en el seu interior més íntim ja va decidir que d'aquella petita ciutat que, partint de la mateixa vora de mar on el vaixell s'atracava, s'erigeix puig amunt fins a una alta torre amb rellotge, en faria el seu lloc de residència. I així va ser.

I no va perdre ni un instant de temps en començar a treure fotografies de tot el que veia: el tragí de curiosos i bastaxos a les primeres hores del matí a les andanes, les barques dels pescadors al mateix racó del port, els pagesos que portaven les verdures al mercat vell (llavors només n'hi havia un, de mercat) en carros arrossegats per animals de preu, les primeres compradores que s'envoltaven a les parades, els cafès ja mig plens de clients a prendre el primer cafetè..., però allò només era el principi. Per molts d'anys va seguir i seguir intentant captar l'instant precís com per immortalitzar escenes de la vida quotidiana a la ciutat i al camp, fins i tot i molt especialment a l'illa germana de Formentera, amb la qual va compartir l'estima que ja sentia per la d'Eivissa; tot li servia: personatges anònims que encertaren a passar per davant de l'objectiu de la seva càmera, paisatges gairebé verges dels què en va editar milers de postals que recorregueren el món, retrats d'altres personatges que formaren una curiosa legió de pintors, poetes, escriptors, historiadors, músics,

arquitectes, filòsofs, eclesiàstics i militars –fins i tot bisbes i generals!–, vaixells emblemàtics, processons, gambaners, saliners, pagesos i pageses, etc.

És per això que podem dir clarament que les fotografies de Josep Maria Subirà formen un autèntic *corpus* gràfic de la nostra història dels últims cinquanta anys. Així ho reconeixen en els escrits que obrin la publicació Marià Torres (conseller de Cultura), Sonya Torres (biògrafa), Felip Cirer (catedràtic i director de l'Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera), Fernando-Guillermo de Castro (escriptor i crític d'art), Vicente Valero (escriptor) i Laura Terré (doctora i professora d'Història de l'Art).

- **MASSOT I MUNTANER, Josep.** *Els diaris del bisbe Torres Mayans.* Publicacions l'Abadia de Montserrat i Consell d'Eivissa, 2011.

Recentment, amb la col·laboració de la Fundació Abadia de Montserrat 2025 i el Consell d'Eivissa, ha estat publicat el llibre *Diaris d'un Abat-Bisbe d' Austràlia (Roma-Nova Núrsia, 1900-1914)*. L'autor dels diaris autobiogràfics fou Antoni (Fulgenci com a religiós) Torres Mayans (1861-1914) i l'edició i el pròleg han estat a cura de Josep Massot i Muntaner, monjo de Montserrat, investigador i historiador de notable trajectòria intel·lectual i persona estimada, sàvia i afable, que a més d'interessar-se progressivament pel coneixement de la nostra història eivissenca ens té obertes les portes i finestres de l'extraordinari patrimoni cultural de Montserrat.

Antoni Torres Mayans nasqué a Eivissa, el 24 de juny de 1861, estudià el batxiller al Col·legi d'Ensenyament Secundari de Vila i als setze anys marxà a Barcelona per estudiar Farmàcia, carrera que abandonà per ingressar al seminari de Vic, primer, i fer-se monjo de Montserrat, a continuació. Un compromís d'expansió del seu orde benedictí el portà a les Illes Filipines, llavors espanyoles encara, on s'inicià com a missioner. Poc després, destinat a Nàpols, hi retrobà un vell company gallec, Rosendo Salvado, fundador i director vitalici d'una abadia australiana anomenada Nova Núrsia en honor a Sant Benet. Mort l'abat Salvado, Fulgenci Torres, l'any 1901, partí cap a Austràlia amb l'encàrrec d'administrar aquella llunyana missió.

La preparació del viatge i els primers contactes amb els dominis i els fidels que se li confiaven són els temes del primer dels sis diaris (1900-1901). En el segon diari, Fulgenci Torres va anotant, de Sant Josep a Sant Joan de 1906, els incidents d'una

expedició amb vaixell que du a terme pel nord oest australià cercant-hi un lloc favorable per establir-hi una nova missió religiosa. En el tercer, del 14 de gener al 30 de març de 1907, ens conta la visita ad limina que fa al papa Pius X amb qui conversa durant 22 minuts. En el quart, del 5 de juny a l'1 d'octubre de 1908, relaciona amb tota classe de detalls el seu viatge, també pel nord oest d'Austràlia per crear una nova missió benedictina. En el diari cinquè, del 19 de gener al 28 de juny de 1910, ens informa d'un altre desplaçament a Roma on fou nomenat bisbe titular de Dorilea i vicari apostòlic de Kimberley. Finalment, el diari sisè, de l'1 de gener al 12 de setembre de 1914, és un recull de notes breus de caire casolà i rutinari deixant constància de les obres i activitats que s'anaven fent a Nova Núrsia.

Antoni (Fulgenci) Torres Mayans morí a Perth el 5 d'octubre de 1914. La seva tomba emblanquinada encara presideix el cementeri abacial de Nova Núrsia. Va ser un eivissenc singular que bé mereix ser recordat. Sortosament, d'ara endavant i gràcies a aquesta nova publicació, la lectura de la qual recomanem, tothom que ho desitgi tindrà l'avinentsa de conèixer millor la vida i l'obra, tot just divulgades, d'un fill il·lustre d'Eivissa.

- **VIDAL, Toni. MARÍ, Isidor. *Una mirada enrere. Eivissa als inicis dels anys setanta. Ajuntament d'Eivissa i Editorial Mediterrània-Eivissa. 181 pàgines amb fotografies en blanc i negre. Col·lecció Mirador, 3. Eivissa, 2010.***

Aquest llibre és un recull d'imatges de Toni Vidal, un fotògraf menorquí, consagrat i molt ben valorat, establert a Barcelona. L'any 1971, viatjà fins a Eivissa per realitzar un reportatge fotogràfic per encàrrec del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya. El llibre recull setanta cinc fotografies, en blanc i negre, totes elles inèdites, de l'Eivissa de la dècada dels setanta, quan es trobava immersa en un procés de transformació davant una activitat turística que anava implantant-se cada vegada amb més força. Són imatges que conjuguen a la perfecció el seu valor artístic amb el seu valor documental, i mostren una època irrepetible farcida d'ambients genuïns, que permeten descobrir, recordar i reflexionar sobre el nostre passat més pròxim i el canvi accelerat de les quatre últimes dècades. Com el mateix fotògraf reconeix en un breu text introductori, de seguida va sentir-se captivat per la personalitat de l'illa, els seus ambients i els seus contrastos.

Toni Vidal ens permet fer una mirada enrere a través de totes les perspectives possibles, de la ciutat a través de les imatges del port, dels carrers de la Marina, de sa Peña i de Dalt Vila, del món rural amb escenes i paisatges de camp, i de l'arquitectura rural en contrast amb les avantguardes arquitectòniques d'aquell mo-

ment. De la part humana, la col·lecció conté imatges de la gent del camp, d'artesans com el sabater Vicent Prats, el ceramista Antoni Marí Ribas "Frígoles", el teixidor Jean Lafontaine o els mestres d'aixa en Manyà i en Periquet Manyà. Interessat en fotografiar distingides personalitats del món de la cultura i les arts, Vidal retratà a Isidor Macabich i els pintors Antoni Marí Ribas "Portmany" i Vicent Calbet. Les fotografies estan classificades en aquests apartats, i cadascuna porta una acurada descripció per tal de facilitar la identificació dels indrets i les persones que hi apareixen.

La publicació inclou una trentena de poemes d'Isidor Marí Mayans, compostats expressament per acompanyar les fotografies. Són veritables narracions poètiques, que de forma suggestiva, amb humor, ironia o com a protesta, reforcen el missatge de les imatges. Hi trobam també dos textos introductoris, el primer d'Ana Colomar amb la semblança del fotògraf i de la seva obra fotogràfica, i l'altre de Vicent Marí Costa amb el context històric de l'illa d'Eivissa dels anys setanta.

El llibre s'edità com a complement de l'exposició amb el mateix nom, instal·lada al Claustre de l'Ajuntament durant les Festes de la Terra 2010 i posteriorment, a l'Espai Mallorca de Barcelona els mesos de setembre i octubre.

- **FERRER GUASCH, Vicent.** *Fotògraf. Imatges dels anys 50,60 i 70 del segle XX. Arxiu d'Imatge i So municipal d'Eivissa (AISME), 2011.*

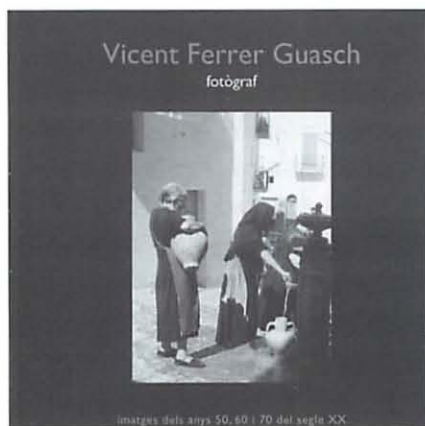
Si hi ha un pintor del que haguéssim de dir que la seva obra és la representació genuïna de la famosa llum d'Eivissa, tan cercada com difícil d'atrapar per pintors d'arreu del món, no hi ha dubte que hauríem de nomenar Vicent Ferrer Guasch. I és que, com ha dit el seu biògraf Miguel Ángel González, hi ha tres elements clau en la seva composició: el color, la llum i l'ombra, però succeeix que els tres estan íntimament relacionats de forma que depenen uns dels altres com la vida depèn de la biologia i de l'enteniment, de tal manera que el color reclama la llum i la llum és indestruable de l'ombra de la qual inevitablement en forma part. La prova és a alguns dels quadres en els quals el pintor ha anat eliminant allò que la realitat té de supèrflua fins oferir només els elements que més li interessaven en una reducció essencial que li permet separar la veritat de l'aparença. D'aquí la només aparent simplicitat d'alguna de les composicions en les quals amb el domini de tres elements primaris fa evident la relació afanosament cercada entre cel blau (color), blanques parets primorosament emblanquinades una i altra vegada (llum) i qualsevol ombra que impossibilita la mo-

notonia: una finestra, una porta sovent només insinuades, qualsevol racó, etc.

El llibre que l'Ajuntament d'Eivissa ha tengut l'encert de publicar en una selecció de devers 130 fotografies, recull aquelles que han semblat més representatives de les de prop del milenar que la família del pintor ha donat per a l'Arxiu d'Imatge i So. Tal vegada pot sorprendre el lector no avesat descobrir aquesta faceta de fotògraf en l'home que, com diu la tinent d'Alcalde de Cultura i Patrimoni Lina Sansano Costa a la introducció, és el pintor dels blancs, no debades encara hi ha molts vilers que el recorden pels més empinats carrerons de sa Penya o de Dalt Vila, o bé carregat directament amb el cavallet i els estris de pintar, o amb la càmera fotogràfica cercant l'instant precís i l'angle en què capturar la imatge que després sabia convertir magistralment en un dels seus sorprenents olis.

No hi ha dubte que Ferrer Guasch es mereix l'homenatge d'aquesta edició; tots li som deutors, però tal vegada encara més aquells dels nostres conciutadans que no han tengut l'oportunitat de conèixer de primera mà aquella Eivissa nostra i entrañable que ell cercava afanosament i que queda ben reflectida en aquestes fotografies, algunes d'elles convertides després en obres pictòriques en les quals es poden reconèixer.

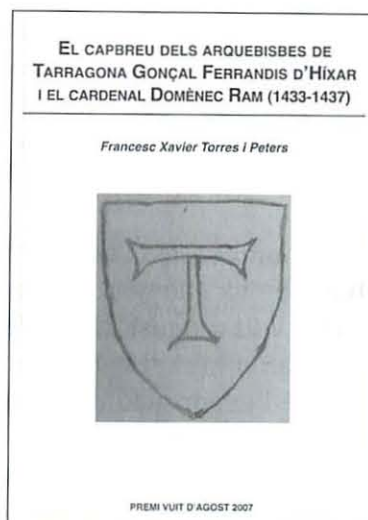
Així ho expressa la presentació a càrrec de l'alcalde d'Eivissa, Marienna Sánchez-Jáuregui, la introducció de la tinent d'alcalde Lina Sansano Costa i els sentits comentaris de la responsable de l'arxiu Fanny Tur Riera.

- **TORRES I PETERS, Francesc Xavier.** *El capbreu dels arquebisbes de Tarragona Gonçal Ferrandis d'Híxar i el cardenal Domènec Ram (1433-1437). Consell d'Eivissa i Caixa de Balears "Sa Nostra". 226 pàgines, fotografies en color. Eivissa, 2011.*

Aquesta obra és l'edició del treball que va guanyar *ex aequo* el premi Vuit d'Agost 2007. Es tracta d'un estudi del capbreu que va manar confeccionar l'any 1433 l'arquebisbe Gonçal Ferrandis d'Híxar sobre els béns de la mitra, seguit i finalitzat l'any 1437 pel seu successor, el cardenal Domènec Ram i Lanaja. El document en qüestió es troba a l'Arxiu de la Pabordia d'Eivissa.

El capbreu és una llista on figuren els propietaris, les propietats i les càrregues pecuniàries o en espècie que s'havien de satisfer als senyors feudals. Aquests documents legals s'anaven actualitzant per tal de renovar les dades i situació dels vassalls que, com és natural, anaven canviant amb el pas del temps per mor d'herències, compres, vendes, donacions, etc. De fet, l'estudi que ens ocupa és la continuació de l'afany divulgador de Torres i Peters d'aquestes fonts històriques, que va començar amb la publicació de l'obra *El capbreu de l'arquebisbe Ènnec de Valterra (1396-1398). Introducció. Estudi. Transcripció*, treball guardonat amb el Premi Vuit d'Agost 2003, i el titulat *Dos capbreus del segle XIII. Capbreu Antich d'Eviça i Capbreu del Llibre Verd de Tarragona* (el primer de Nunó Sanç, i l'altre de l'arquebisbe Bernat d'Olivella), editat l'any 2008. Tots ells són documents d'un interès cabdal que ens aporten

nombroses i valuoses dades sobre els nostres pobladors de la baixa edat mitjana. Analitzats en conjunt, ens donen la possibilitat de poder estudiar el desenvolupament progressiu de la població a partir de les primeres generacions després de la conquesta catalana.

L'autor ens fa una introducció sobre la redacció del capbreu, un procés que estigué obert durant quatre anys, interromput per la mort de l'arquebisbe Gonçal Ferrandis d'Híxar. Després continua amb l'estructuració de les dos-centes setanta partides de propietats immobles que conté, i la ressenya biogràfica dels dos arquebisbes. El segon capítol ens endinsa en el sistema feudal i el govern local a les Illes Pitiüses, abans de passar al gruixut del treball, la sistematització de totes les dades ordenades en seccions: propietaris per ordre alfabètic, quadres sinòptics de propietaris i propietats tant urbanes com rurals (aquestes repartides entre el Pla de Vila, Salines i Balansat, i només una inscripció a Formentera), els censos i altres ingressos de l'arquebisbe i els censos de particulars. Aquest buidatge de dades inclou també els càrrecs i oficis, llinatges, malnoms o motius i to-

pònims. Donada la gran extensió del capbreu (183 folis), el llibre només inclou algunes transcripcions parcials a l'apèndix final.

- **VICENT MARÍ.** *Personatges a les Illes.* Edicions 2 germans. Amb la col·laboració del Consell d'Eivissa. 97 fotografies en blanc i negre. Textos en català i castellà. Eivissa, 2010.

La publicació és un recull de noranta-set imatges de personatges nascuts o vinculats a les nostres illes, realitzades durant la dècada dels anys noranta pel fotògraf Vicent Marí. Literats, pintors, artistes, músics, actors, fotògrafs, historiadors, eclesiàstics, empresaris, professionals, polítics, professors, esportistes, arquitectes i periodistes entre d'altres, van desfilant per les seves pàgines per fer en paraules de Joan Serra, director de *Diario de Ibiza* i autor del pròleg "una crònica sentimental i rigorosa en la qual, sense dir ni paraula, queda demostrat tot el talent del seu autor". Les persones anònimes i altres imatges emblemàtiques de la nostra història més recent queden representades en les fotografies de la Casa Broner, la pagesia, el transport tradicional o el vaixell *La Joven Dolores*. També inclou les fotografies del llibre *Gent de la Marina*, publicat l'any 1997, amb textos de José Manuel Piña. Conté un text de presentació del conseller Marià Torres i un altre de l'historiadora Lina Sansano.

Cada fotografia va acompanyada d'una ressenya biogràfica per tal d'apropar-nos encara més a la trajectòria de cadascuna de les persones. Tot i això, aquestes

estan perfectament seleccionades pel mateix fotògraf amb una clara voluntat documental. Les fotografies són més que retrats, cada personatge ha quedat immortalitzat en el seu context artístic, professional i social, en els indrets propis de cadascun o en un ambient proper, ja sigui una exposició, un estudi, un despatx, un comerç o un miting, per citar-ne alguns.

Com a reporter gràfic, Vicent Marí ha estat testimoni directe de bona part dels esdeveniments culturals, esportius, socials i polítics de les illes de les dues darreres dècades. Com consta en el mateix llibre, la carrera de Vicent Marí com a fotògraf començà quan tenia 17 anys. Va treballar al desaparegut diari *La Prensa de Ibiza* fins a l'any 1993, al setmanari *Proa*, i a *El día del mundo de Baleares*. En l'actualitat treballa a *Diario de Ibiza* i col·labora amb l'Agència EFE i altres publicacions nacionals de manera puntual. Ha col·laborat també en diversos llibres i ha participat en exposicions de fotografia individuals i col·lectives on ha pogut mostrar la seva fotografia més artística, que ha estat premiada en diversos certàmens.

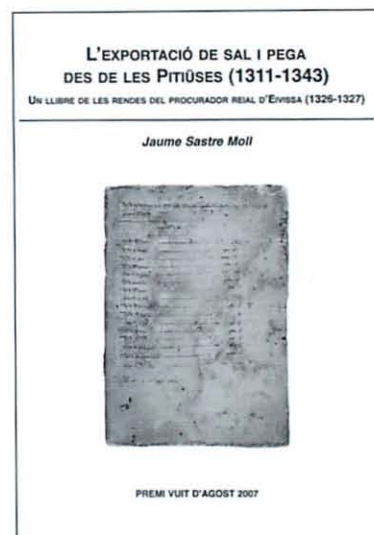
El llibre es presentà en el marc de l'exposició de les fotografies que va tenir lloc en el Centre Sociocultural s'Alamera el mes de juliol de 2010. Part d'aquesta exposició també s'ha pogut veure al Centre Cultural de sa Punta des Molí a Sant Antoni durant l'estiu de 2011.

- **SASTRE MOLL, Jaume.** *L'exportació de sal i pega des de les Pitiüses (1311-1343). Un llibre de les rendes del procurador reial d'Eivissa (1326-1327).* Consell d'Ei-

vissa, Institut d'Estudis Balearics i Caixa de Balears "Sa Nostra". 178 pàgines, fotografies en color. Eivissa, 2010.

Aquesta obra és l'edició del treball que va guanyar *ex aequo* el premi Vuit d'Agost 2007. L'estudi posa de manifest la importància de l'exportació de la sal i la pega, principals productes de l'illa que es podien vendre fora, i que es convertiren, per tant, en la base de l'economia illenca. A través dels Llibres del Compte de la Procuració Reial de Mallorca, que estan dipositats a l'Arxiu del Regne de Mallorca, l'autor ha fet un seguiment de la recaptació anual de les rendes reials d'Eivissa i Formentera de 1311 a 1343. Igualment, un petit quadern, en el qual es detalla la gestió administrativa del procurador reial a Eivissa del mes d'abril de 1326 al mes d'abril de 1327, ha permès poder aprofundir en la naturalesa i contingut dels diversos drets senyorials, entre ells el dret sobre la sal i el dret de fusta, pega i orxella. L'autor ha sintetitzat bona part de les dades reflectides en aquestes fonts documentals en taules, la qual cosa atorga un interès afegit a l'estudi. Molt interessants són les que mostren la destinació de les naus carregades, la distribució de la sal i pega per àrees geogràfiques, i les llicències donades per a tal fi, la major part a patrons i comerciants mallorquins i catalans, en un temps en que els nobles i els mercaders rics eren qui controlaven el comerç.

A mitjan segle XIV l'exportació de sal estava rigorosament reglamentada, i era objecte d'un gran control, no es podia portar a cap dels ports prohibits per la

Corona i s'havia de certificar a la tornada el lloc i dia del descarregament. L'exportació de la pega, tot i ser menys important que la de la sal, també tingué la seva importància. Era emprada per calafatejar i reparar els vaixells i era enviada sobretot a Mallorca i al Rosselló. Tingué també una forta regulació i s'havia d'aconseguir una llicència reial per exportar-la, però sempre a llocs amics i en pau amb el rei de Mallorca, és a dir, a ports cristians.

El llibre inclou un apèndix amb la transcripció de la documentació dels Llibres del Compte, del Llibre de les Rendes d'Eivissa-Formentera de 1326/1327, de les disposicions reials per l'exportació de sal i pega de Mallorca i d'Eivissa, i de les llicències concedides a mercaders per a l'exportació de sal de Mallorca i d'Eivissa.

En definitiva, és tracta d'un bon estudi sobre les rendes senyorials en general, i sobre el comerç de la sal i la pega durant la primera meitat del segle XIV en particular, i que ens posa de manifest la importància que tenen alguns arxius de fora de l'illa pel que fa a la nombrosa i variada documentació que conserven amb referències a Eivissa i Formentera.

- **AAVV: Aspectos suntuarios del mundo fenicio-púnico en la Península Ibérica. XXIV Jornadas de Arqueología fenicio-púnica (Eivissa, 2009). Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, 65. 136 pàg. Eivissa, 2010.**

Publicació de les cinc conferències impartides entre el dies 23 i 27 de 2009 en el marc de les XXIV Jornades d'Arqueologia Fenicio-Púnica i que, en aquesta ocasió, varen tenir com a temàtica els aspectes sumptuaris del món fenici-púnica a la península ibèrica.

En un primer treball la conservadora del Museu Arqueològic de Catalunya, Teresa Carreras Rossell, analitza els unguents i perfums al món fenici-púnica. Després d'una breu introducció sobre l'ús del perfum a l'antiguitat centra la seva exposició en l'origen, producció i comerç dels cosmètics i perfums en el món antic, dedicant un apartat als diversos contenidors realitzats amb or, alabastre, vidre i ceràmica que servien per a la seva comercialització.

En un segon article el Sr. Javier Jiménez Ávila de la Junta de Extremadura centra la seva

exposició en els anomenats bronzes fenicis. Després d'una reflexió dels mots Bronzes fenicis davant altres més utilitzats com poden ser els Bronzes Tartésics o orientalizants, l'autor estudia alguns d'aquests objectes com són els suports xipriotes, els timateris, les gerres i brasers per concloure que ens trobem davant una producció fenícia colonial, on les troballes són principalment en contextos no fenicis, i on el valor simbòlic que se'ls concedeix va fer que les aristocràcies indígenes els incorporessin als seus aixovars dins les sepultures, convertint-los en uns dels millors vehicles per definir diferències ideològiques i de mentalitat entre els colonitzadors orientals i les poblacions hispàniques a les fases antigues de la colonització.

En un tercer treball la Dra Mª Luisa de la Bandera Romero de la Universitat de Sevilla analitza la joieria fenici púnica. La joieria és un tema ampli i complex que pot ser analitzat des de diferents punts de vista, com l'autora indica en una breu introducció. L'autora divideix el treball en diferents apartats on analitza el marc geogràfic i cronològic d'aquestes peces, la seva funció i simbologia i la joieria en el marc peninsular on comenta el procés d'elaboració a més dels models i motius decoratius que trobem, inclouen els escarabeus enfilats en or i els estoigs portamulets. També analitza la valoració tècnica de la producció i la seva valoració social per concloure que les joies fenícies dels segles IX-VI aC són productes de tribut i prestigi, que responen a uns interessos comercials, però que porten implícita una tradi-

ció cultural de valor simbòlic i religiós.

Al penúltim article signat pel Dr. Enrique García Vargas de la Universitat de Sevilla s'estudia el tema del teixits i tints com a objectes de luxe i símbol d'estatus a la colonització. Amb aquest treball l'autor pretén, com ell mateix assenyala, contextualitzar des d'un punt de vista històric la circulació i el consum dels tèxtils i tints de luxe al món fenici-púnica, especialment a la Península Ibèrica, arribant a la conclusió de que es poden diferenciar diverses pràctiques comercials i de distribució segons els models socials que hi havia a cada moment històric. En un primer període, a les colònies semites els teixits i tints són exponents d'un rang social i religions inserit en un tràfic comercial de luxe de tipus aristocràtic, mentre que en moment posterior es democratitza, i a aquest caràcter tradicional d'estatus s'afegeix el de signe d'inclusió del individu que ho porta com a membre d'una comunitat ètnica o ciutadana determinada. A més, l'autor dedica un apartat a comentar les escasses troballes de teixits a la península i a l'anàlisi de la iconografia figurada que permet completar i avançar en el seu estudi.

Per finalitzar la Dra. Hélène Le Meaux de la Universitat de Pau et des Pays de L'Adour presenta un estat de la qüestió de l'estudi dels marfils peninsulars a principis del primer mil·lenni. Per això, analitzà en primer lloc la procedència de la matèria prima comentant els diversos estudis i anàlisis fets recentment a marfils procedents de diferents jaciments de la península. Aleshores dedica un apartat als arte-

sans i a la circulació i destinació d'aquests objectes.

- **AAVV: *Personatges de la nostra història 4*. Ed. Associació d'Amics del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera. 159 pàgines amb il·lustracions. Eivissa, 2011.**

Aquest llibre és la quarta entrega de la col·lecció de llibres *Personatges de la nostra història* que edita l'AAMAEF des de l'any 2002. Com als volums anteriors, el llibre consta de cinc breus biografies de caràcter divulgatiu, que tenen com a objectiu donar a conèixer a la societat pitiüsa personatges rellevants del món de les arts, la política o l'arqueologia d'Eivissa i Formentera.

El llibre comença amb la biografia de Felip Curtoys i Valls, a càrrec de Joan Prats Bonet. Un personatge polifacètic de finals del segle XIX i principis del XX, Felip Curtoys que fou advocat, periodista, polític i escriptor. L'autor repasa el paper que va jugar Curtoys en les primeres publicacions de premsa que van aparèixer a les Pitiüses, així com la seva trajectòria política. Es ressalta de forma especial la faceta de poeta en llengua catalana

d'aquest personatge i es reproduïxen alguns dels seus escrits més destacats.

En segon lloc, Pere Vilàs Gil ens apropa a la figura del polític francès Jean Jaurès i del seu assassí Raoul Villain, que va residir a Eivissa els anys trenta del segle XX. Vilàs prova d'explicar les circumstàncies que van portar Raoul Villain a Eivissa i que van provocar la seva mort el setembre de 1936. Per això ens apropa a la figura del diputat del Partit Socialista Francès Jean Jaurès i al seu paper en qüestions tan transcendents com el cas Dreyfuss, el projecte del Canal de Panamà o la mateixa Primera Guerra Mundial a la qual s'oposà fermament i motiu pel qual fou assassinat per Villain. L'article continua amb detalls sobre el judici de Raoul Villain i la seva posterior fugida, fins arribar als anys que va passar a la Cala de Sant Vicent i les circumstàncies de la seva mort el 13 de setembre de 1936 a mans de milicians francesos.

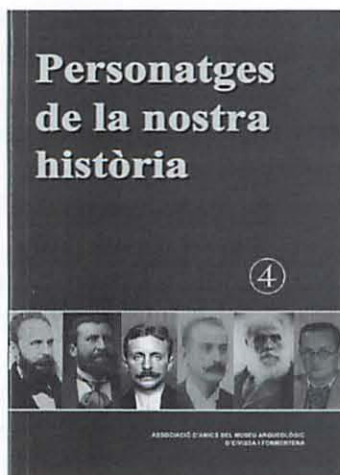
La tercera biografia és la de l'arqueòleg Antonio Vives i Escudero, a càrrec de Jordi H. Fernández. Arribat a Eivissa per primera vegada l'estiu de 1907 convidat per la Societat Arqueològica Ebusitana, aquest personatge va participar activament en les excavacions arqueològiques de la Cova des Culleram i sobretot de la Necròpolis de Puig des Molins. L'article es centra especialment en les circumstàncies que van provocar l'enfrontament entre Vives y Escudero i la Junta del Patronat respecte a la titularitat del material arqueològic obtingut en les excavacions dutes a terme a la necròpolis. El pleit es va resoldre a favor de Vives y Escudero, fet que va afavorir la for-

mació d'una de les col·leccions privades més importants que hi ha hagut d'arqueologia púnica. Fernández aporta una còpia de diversos documents de interès relacionats amb aquest pleit.

La següent ressenya es centra en la figura del pintor Narcís Puget Viñas. Elena Ruiz Sastre fa una breu ressenya biogràfica del personatge amb especial menció a la seva vessant com a pintor i fotògraf. Ruiz també ens ofereix una explicació de les diferents etapes de la pintura de Puget, així com un recorregut per les diferents sales del Museu Puget ubicat a la Casa Comasema.

L'última biografia del llibre és la de l'historiador Antoni Costa Ramón, a càrrec de Fanny Tur Riera. L'autora centra l'atenció en el paper d'Antoni Costa Ramón en la fundació de l'Institut d'Estudis Eivissencs i molt especialment en la seva faceta d'investigador. Tur fa una relació dels diferents treballs publicats per Costa Ramón, tant articles com llibres, entre el que cal destacar *La triple muralla de la Ibiza àrabe*, aparegut l'any 1962 i que ha tingut una notable influència en la historiografia pitiüsa.

Ana Colomar, Ana Mezquida, Sergi Moreno, Ernest Prats, Joan Prats Boned, Pere Vilar.

UNA ULLADA A Internet

Ferran Nogués
fnogues3@gmail.com

Foto 1. Opus spicatum a can Carbassó, Benirràs. Foto: Ferran Nogués
(Llicència Creative Commons CC BY-SA 3.0).

Comencem la nostra ullada a Internet parlant d'una web participativa molt curiosa. What Was There aprofita el motor de Google Maps per a carregar fotos antigues posicionades al seu lloc corresponent, cosa que permet a l'usuari navegar per llocs familiars i veure com eren en el passat: "La premissa és simple: oferir una plataforma on qualsevol persona pot pujar una fotografia amb dues etiquetes senzilles per a proporcionar un context: lloc i any. Si prou persones van pujant fotografies, junts anirem teixint una història fotogràfica de tot el món (almenys de qualsevol lloc cobert per Google Maps). Així que, des d'allà on siguis, pren-te un moment per carregar una fotografia i contribuir a la història!" En una època com l'actual, en què la digitalització de fotografies antigues i la recuperació de la memòria local és creixent, així

com també la georeferenciació, aquesta plataforma té un bon potencial. I a Eivissa, on hi ha un especial afecte per les fotografies antigues de l'illa (i que a Internet es materialitza, per exemple, en coses com el grup de Facebook de Fotos d'Eivissa Antiga), serveis com What Was There o History Pin poden ser una bona eina (o una referència) per a centralitzar i geoposicionar el material gràfic del nostre passat:

<http://whatwasthere.com/>

<http://www.historypin.com/>

<https://www.facebook.com/groups/fotoseivissaantiga/>

Seguint aquesta línia documentalista però a nivell local tenim el blog Barcelofília, "inventari de la Barcelona desapareguda". Com el seu nom

suggereix, el blog es dedica a fer un recull dels elements històrics de Barcelona, principalment immobles, que ja no es conserven (carrers, cinemes col·legis, convents, escoles, esglésies, fonts, fàbriques, hospitals, hotels, jardins, masies, mercats, monuments, ponts, rieres, prostíbuls, teatres, etc). No cal dir que un blog com aquest però dedicat a l'Eivissa desapareguda també tindria un gran potencial:

<http://barcelofilia.blogspot.com/>

El Sr. Charles Ellwood Jones és bibliotecari de l'Institut per a l'Estudi del Món Antic (New York University); des de juliol de 2005 fins a febrer de 2008 fou bibliotecari en Cap de la Blegen Library of the American School of Classical Studies a Atenes; i abans de traslladar-se a Atenes va passar vint i dos anys com a bibliotecari a l'Oriental Institute (University of Chicago). Aquest home és el responsable del blog Ancient World Online: "L'objectiu principal del projecte és informar i comentar sobre el material de lliure accés relacionat amb el món antic, però també s'inclouen altres tipus d'informacions en xarxa". El blog manté actualitzat un enorme recull de publicacions online i d'accés lliure sobre el món antic:

<http://ancientworldonline.blogspot.com/>

Una iniciativa similar és la de BiblioArqueologia, "dirigida pel Grup d'investigació Toponímia, Historia y Arqueología del Reino de Granada, i patrocinada pel Ministeri d'Educació i Ciència, va néixer l'any 2007 amb l'esperit d'estendre i divulgar treballs arqueològics que d'una altra manera quedarien limitats a un estret circuit, i convida tots aquells autors i editors que estiguin disposats a col·laborar amb aquesta biblioteca en línia a afegir-hi els seus documents:

<http://www.biblioarqueologia.com/>

Un blog que fa un bon recull de notícies d'arqueologia és Arqueología al día (Noticias sobre Arqueología e Historia), centrat en l'actualitat arqueològica espanyola i també algunes notícies internacionals:

<http://arqueologiaaldia.com/>

History of the Ancient World és un altre bon recull de notícies, articles i vídeos però centrats en Roma, Grècia i Egipte:

<http://historyoftheancientworld.com/>

A nivell internacional tenim l'Archaeology News Network, que és una organització sense ànim de lucre que manté un diari actualitzat amb les últimes notícies i titulars relacionats principalment amb l'arqueologia, l'antropologia i la paleontologia publicats a Internet. Fan un seguiment de notícies i articles agregats per data de publicació, i donen crèdit als respectius autors i diaris o revistes de les que han estat obtinguts:

<http://archaeologynewsnetwork.blogspot.com/>

Fet per arqueòlegs i amb un abast internacional tenim Heritage Daily: "Els nostres col·laboradors van des dels estudiants que actualment fan arqueologia a la universitat, fins a acadèmics professionals que fan treball de camp, historiadors i gent interessada en la disciplina arqueològica. Acceptem històries de tot aquell que desitgi contribuir i publicar el seu material en una plataforma editorial líder. Heritage Daily està format per un equip d'arqueòlegs voluntaris provinents de tots els racons del món. Els nostres experts són de Noruega, els Estats Units, Egipte i Austràlia, amb el nostre equip editorial principal amb seu a Londres".

www.heritagedaily.com/

Then Dig es va crear amb la "intenció de portar el millor dels blogs arqueològics a un sol lloc" i manté un dels millors reculls de notícies arqueològiques. Està hostatjat a l'Archaeological Research Facility de la Universitat de Califòrnia, Berkeley:

<http://arf.berkeley.edu/then-dig/>

Centrat en l'actualitat del món medieval tenim Medievalists.net: notícies i publicacions que tenen com a fonts principals diverses universitats internacionals:

<http://www.medievalists.net/>

Prou coneguda és Archaeology (la publicació de l'Archaeological Institute of America), però és especialment interessant l'apartat Interactive, on es pot "fer un seguiment online de com les antigues civilitzacions són desenterrades". Hom pot

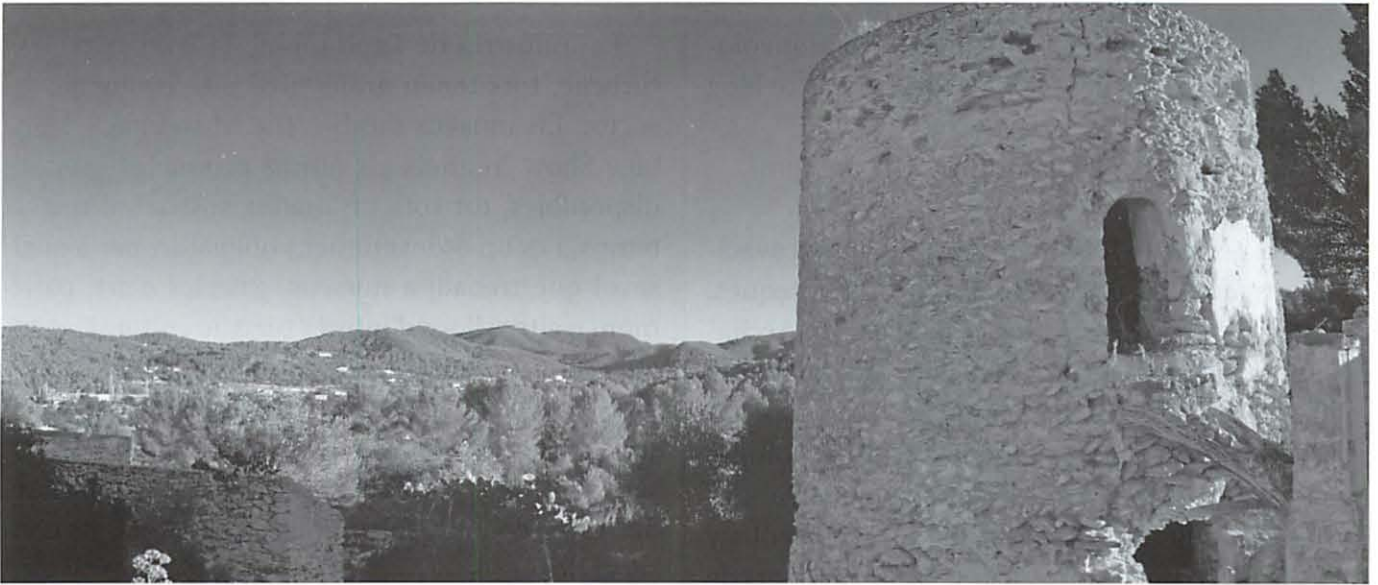

Foto 2 Torre de sa Torre (o torre des Llucs), vénda des Bernats, municipi de Sant Antoni de Portmany. Documentada l'any 1629. Foto: Ferran Nogués (Llicència Creative Commons CC BY-SA 3.0).

aconseguir "el ple accés a les notes de camp actualitzades amb freqüència, Q&A amb els arqueòlegs, diaris personals", etc. A més, si volem anar a excavar a algun lloc del món, podem consultar l'Annual Fieldwork Opportunities Bulletin:

<http://www.archaeology.org/interactive/>

Blogging Pompeii és "Un blog per a tots aquells que treballen a Pompeia i a d'altres llocs arqueològics de la badia de Nàpols". Notícies, la degradació, les restauracions, articles especialitzats, fonts antigues sobre Pompeia i Herclà (còdexs, gravats), novetats editorials, bibliografia, etc:

<http://bloggingpompeii.blogspot.com/>

Past Thinking és un blog escrit per dos professionals britànics del patrimoni, l'arqueòleg Tom Goskar (especialitzat en visualització i reconstrucció, escaneig làser 3D, i anàlisi de superfícies), i el Dr. Goskar Tehmina (historiador centrat en la gestió de museus, biblioteques i arxius). El blog es dedica a "l'arqueologia, la història, la informàtica, i el punt on totes es troben". A banda de l'actualitat informativa, Past Thinking té un apartat on ofereix un llistat de blogs sobre arqueologia molt recomanable:

<http://www.pastthinking.com/>

Alberti's Window (An Art History Blog) està mantingut per la historiadora de l'art Monica Bowen i "se centra en fer la història de l'art occidental accessible i interessant per a tot tipus de

públic: historiadors de l'art, estudiants i qualsevol persona que senti curiositat per l'art", però escrit i documentat des del rigor i la qualitat:

<http://albertis-window.com/>

Igualment bo és el The Country Seat, "El blog més popular del Regne Unit dedicat a les notícies i comentaris sobre cases de camp i cases senyori-als". Cases, mansions, castells, notícies sobre restauracions, documentació d'edificis desapareguts, articles sobre espoliació de patrimoni, etc. Un blog de molt bon nivell:

<http://www.thecountryseat.org.uk/>

Orientat cap a la gestió, la propietat i la política culturals, així com també el món dels museus, l'espoliació i la repatriació de patrimoni, tenim el blog de la sociòloga Tiffany Jenkins:

<http://tiffanyjenkinsinfo.wordpress.com/>

Electric archaeologist és *high-quality academic blogging*. Creat per l'arqueòleg i professor universitari Shawn Graham, aquest és un blog de molt alta qualitat i un dels millors en el seu camp:

<http://electricarchaeologist.wordpress.com/>

A un nivell molt similar tenim el blog The New Archaeology of the Mediterranean World de William R. Caraher, professor de la University of North Dakota. El seu ventall d'interessos es ben variat: la metodologia arqueològica, la història romana i bizantina tardana, l'arquitectura eclesi-

àstica, fortificacions hel·lenístiques, i l'arqueologia d'assentaments a Grècia i Xipre. Un altre blog d'alt nivell:

<http://mediterraneanworld.wordpress.com/>

Hi ha gent que fuig de la pols de les excavacions i prefereix la pols dels arxius i biblioteques. Qüestió de gustos. Un blog poc usual és Archaeology Archives Oxford: "Al llarg de finals del segle XIX i el XX, la Universitat d'Oxford ha estat a l'avantguarda del pensament i el desenvolupament arqueològics. Aquest coneixement va culminar en la fundació de l'Institute of Archaeology el 1961. Tal era la importància sense precedents de l'Institut que es va convertir en el dipòsit principal dels arxius de molts arqueòlegs, encara que no tinguessin un vincle directe amb Oxford o l'Institut. Sense prou recursos per a conservar i documentar els materials, molts dels arxius s'han mantingut pràcticament sense catalogar. (...) Els arxius proporcionen una mirada evocadora a un món diferent. La història de l'arqueologia dels segles XIX i XX, i el caràcter dels arqueòlegs, fascina els acadèmics i el públic en general. Els arxius revelen imatges sorprenents de les tècniques d'excavació, l'ensenyament, edificis i material, i mostren l'impacte de dues guerres mundials en les persones i el curs del pensament arqueològic a través del segle XX":

<http://archaeologyarchivesoxford.wordpress.com/>

Entre les entitats de referència internacional tenim Global Heritage Fund. Aquesta fundació segueix el sistema Preservation by Design, una "metodologia de conservació i desenvolupament integrats - un marc de vida que combina la planificació a llarg termini, ciència de la conservació, participació comunitària i el seguiment i avaluació". La fundació "proporciona informació crítica per a l'avaluació del lloc, i la selecció i identificació de les principals parts interessades i els socis. Proporciona una base per a les inversions en projectes eficients que maximitzin la participació de la comunitat local i la transparència, identificant i minimitzant els riscos del projecte":

<http://globalheritagefund.org/>

La indústria de l'automòbil, la construcció, el turisme, tots tenen grans fires internacionals del sector. Els museus també. The Museums + Heritage Show "reuneix els últims productes i serveis disponibles, tot sota un mateix sostre i al mateix temps, i és un esdeveniment obligatori per a qualsevol que treballi a museus, galeries d'art, patrimoni o altres llocs d'interès turístic cultural". Amb quaranta seminaris gratuïts, l'esdeveniment permet conèixer "les empreses especialitzades en cada sector imaginable de la indústria, des de dissenyadors d'exposicions i proveïdors de multimèdia, fins a comerciants minoristes i serveis de conservació".

<http://www.museumsandheritage.com/>

Pel que fa a publicacions, e-conservation és una revista bimensual online i gratuïta que ofereix notícies, esdeveniments, comentaris, anuncis de congressos, articles científics sobre tecnologia i investigació, difusió de projectes, estudis de casos, etc., tot plegat sobre la conservació. A més, la web de la revista inclou un blog sobre patrimoni molt recomanable:

<http://www.e-conservationonline.com/>

I un projecte que podria tenir molta ressonància a Eivissa és Scotland's Rural Past: "Fins fa poc, la majoria de la gent d'Escòcia vivia i treballava al camp. Aquesta sistema de vida rural, que ha estat la columna vertebral de l'economia i la cultura escoceses durant centenars d'anys, ha canviat dràsticament. La majoria dels assentaments han estat abandonats, deixant només les restes en ruïna dels llogarets i les granges que esquitxen el paisatge. Hi ha literalment milers d'aquests assentaments abandonats a tota Escòcia, molts dels quals no s'han documentat en detall, si és que s'han arribat a documentar. Aquestes restes (...) formen una part vital de la història d'Escòcia, però en sabem molt poc sobre elles i sobre la forma de vida de les persones que les habitaven. Hi ha molta feina per fer si volem documentar i entendre-les abans que desapareguin del paisatge. Scotland's Rural Past ha ajudat a crear consciència sobre aquest recurs arqueològic fascinant, treballant amb les comunitats per a desenvolupar projectes a nivell local". Fan participar els joves i els nens, fan molt d'èmfasi en involucrar la gent dels llocs ensenyant-los (mitjançant,

per exemple, l'edició de guies de camp), a identificar i documentar els jaciments i els elements de patrimoni del propi entorn, en lloc de presentar el patrimoni com un obstacle al progrés i envoltar-lo d'obscurantisme (com tradicionalment s'ha fet a Eivissa). Reitero: una important iniciativa que hauria de trobar un paral·lel a la nostra illa:

<http://archaeologyarchivesoxford.wordpress.com/>

I un document que també podria tenir ressonància a Eivissa és Planning Policy Statement 5: Planning for the Historic Environment (PPS5), una mena de Pla Territorial per al patrimoni que serveix de base per a l'elaboració del planejament i les polítiques territorials. Tracta tot tipus de patrimoni en un únic document. El PPS aporta un enfocament nou i integrat amb l'entorn històric i dels béns patrimonials, anant més enllà de la distinció entre edificis, paisatges i restes arqueològiques. Ofereix un nou rigor per a la presa de decisions posant un major èmfasi en la planificació prèvia i el debat. El procés ha de conduir a una millor qualitat en l'aplicació de mesures, amb menys rebuigs i al·legacions. S'assegura que hi ha un enfocament en la comprensió del que és significatiu d'un edifici, lloc o paisatge i a partir d'aquí és més fàcil determinar l'impacte d'un canvi proposat. Recolza la conservació constructiva: afavoreix la comprensió i l'ús del patrimoni i els valors instrumentals de l'entorn històric com a actius, en lloc de veure'ls com a obstacles potencials per al desenvolupament:

<http://www.communities.gov.uk/publications/planningandbuilding/pps5>

És el mateix criteri que trobem al Manifest de la Heritage Alliance:

"El foment del nostre patrimoni estimula l'economia de diverses maneres. La importància del patrimoni per al turisme i la indústria de l'oci és ben coneguda. Igualment important és el paper que el caràcter històric dels edificis i els llocs juga a l'hora d'atraure noves empreses i negocis internacionals. Lluny de ser un fre per al desenvolupament, reconèixer i revaloritzar el patrimoni ajuda a donar una nova vida a zones degradades, proporcionant una base per a la prosperitat econòmica a llarg termini":

<http://www.theheritagealliance.org.uk/>

I per acabar tornem a Escòcia. Allà, lluny de retenir l'arqueologia dins de cercles acadèmics tancats (les nostres "capelletes"), la Royal Commission on the Ancient and Historical Monuments of Scotland ha editat una guia pràctica per a la documentació de jaciments arqueològics (i no només del subsòl). La guia, naturalment, no va adreçada als arquòlegs (aquestes coses se suposa que ja les saben fer), sinó que mitjançant la formació pretén implicar les comunitats locals en la valoració, estimació i documentació del seu passat:

"Escòcia compta amb un entorn històric molt ric. Des de les fronteres fins a les Shetland, i des d'Aberdeenshire fins a les Western Isles, el paisatge és testimoni de milers d'anys de l'activitat humana des del Mesolític. Les restes arqueològiques més freqüents són granges del segle XVIII i XIX abandonades, els grups de cases de camp anteriors, els townships [subdivisions dels comtats], o els llogarets, que en alguns casos daten de l'època medieval. Avui dia la majoria d'aquests llocs arqueològics són ruïnes - molts d'ells amb molt poc de l'estructura original d'empus. Relativament pocs han estat investigats o documentats d'alguna manera. Tanmateix, cadascun d'ells té una gran quantitat d'informació a l'espera de ser descoberta. Aquesta guia pretén ajudar qualsevol persona amb una mica de temps i curiositat per a explorar l'arqueologia del paisatge que ens envolta. Se centra en com podem documentar els jaciments, i com podem iniciar la reconstrucció del passat. Armat amb un petit equipament, vostè pot fer reviure la història. L'intercanvi d'informació obtinguda a través del treball de camp o de recerca pot obrir molts camins d'estudi. Les tècniques descrites en aquesta guia poden ser utilitzades per a documentar qualsevol tipus de jaciment arqueològic, tant se val la seva antiguitat o complexitat. Aquesta guia és el resultat de la tasca de Scotland's Rural Past (SRP) durant els anys 2006-11. Aquesta iniciativa nacional ha treballat amb la població local del país per tal de millorar la comprensió i valoració del patrimoni rural d'Escòcia. Proporcionant-hi formació i suport, SRP ha animat voluntaris a investigar, documentar i promocionar els assentaments rurals i els paisatges històrics d'Escòcia".

<http://www.scotlandsruralpast.org.uk/>

INFORMACIÓ del MAEF

Jordi H. Fernández

MEMÒRIA DE LES ACTIVITATS DEL MUSEU ARQUEOLÒGIC D'EIVISSA I FORMENTERA DURANT L'ANY 2010

El Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, es troba en la actualitat en un procés d'una important reforma de les seves instal·lacions, tan es així que a l'any 2010 té les dues seues museístiques tancades al públic.

D'una banda, el Museu Monogràfic del Puig dels Molins, que des de l'any 2007 ha vingut organitzant diverses exposicions i activitats en les seves instal·lacions, des del dia 1 de febrer, tot i

que es trobava oberta al públic des del 2 d'abril de 2009 l'exposició "Rituals de Mort", va tenir que tancar el museu per tal d'escometre les darreres reparacions de l'immoble adjudicades a l'empresa COMSA. Igualment, el 30 de setembre de 2010, es va tancar també al públic el Museu Arqueològic de Dalt Vila per procedir a desmuntar la col·lecció permanent davant l'imminent inici de les obres de restauració del Baluard de Santa Tecla per part de

Restauració del Baluard de Santa Tecla. (Foto Moises Copa. *Diario de Ibiza*)

l'empresa Refoart, dins del programa de l'1% cultural del Ministeri de Cultura. Aquestes obres tenien com a objectiu, a més de la restauració dels paraments de la fortificació renaixentista, solucionar els problemes de filtracions d'aigua en els passadissos del baluard, impermeabilitzant i pavimentant la seva plataforma exterior.

No obstant aquesta situació, al llarg de 2010 s'han portat a terme un considerable nombre d'activitats amb l'objectiu de difondre i projectar el Museu com una institució cultural sòlida i viva dins la societat eivissenca.

Amb el suport de la Direcció General de Cultura s'han portat a terme les Jornades d'Arqueologia, el cicle Aula de Cinema Històric, la celebració del Dia Internacional dels Museus i l'edició de la publicació núm. 65 dels Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera. Igualment, amb la participació de l'Associació d'Amics del Museu Arqueològic s'ha portat endavant el programa Viu la Cultura, la participació a la Fira i a la Setmana de la Ciència, al Dia del Llibre i als Tallers d'Arqueologia. També s'ha col·laborat amb l'Associació Ibosim en la celebració de les III Jornades de Recreació Històrica, amb La Universitat Oberta per a Majors, amb el Consell Insular d'Eivissa en el programa Nits Blanques i amb l'Ajuntament d'Eivissa, Visites Teatralitzades a la necròpolis del Puig des Molins i al Museu en Família, amb una acollida molt favorable per part del públic.

S'ha de destacar el gran impuls donat en el Taller de Restauració amb la consolidació de nombroses peces de vidre, ceràmica, etc., moltes d'elles amb un lamentable estat de conservació, i que procedeixen de recents intervencions arqueològiques, lliurades al Museu per a la seva custòdia.

PRESSUPOST

Encara que per a l'any 2010 es varen aprovar uns pressuposts considerablement més reduïts respecte a l'any anterior pel funcionament de les dues seccions del Museu Arqueològic (que inclouen també el manteniment de la necròpolis del Puig des Molins) la disponibilitat econòmica real de les

partides va patir una dràstica reducció, la diferència de la qual queda assenyalada entre la partida aprovada i la disponible i que son els següents:

Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera (Dalt Vila)	
Cap. 1: Despeses de personal	523.395,00 *
Total Capítol 1	523.395,00

	PRESSUPOST APROBAT	PRESSUPOST DISPONIBLE
Cap. 2	25.776,00 €	13.528,08 €
Cap. 6	21.257,00 €	-----
TOTAL	570.428,00	536.923,08

* S'ha de fer constar que el capítol 1 de personal, assignat al Museu Arqueològic, inclou també el personal del Museu Monogràfic Puig des Molins.

Museu Monogràfic del Puig des Molins		
	PRESSUPOST APROBAT	PRESSUPOST DISPONIBLE
Cap.2	49.374,00 €	25.913,08 €
Cap.6	118.000,00 €	25.000,00 €
TOTAL	214.407,00 €	64.441,16 €

A aquestes quantitats s'han de afegir les inversions a càrrec de l'1% Cultural per un import de 32.409,00 €

PERSONAL

Un dels problemes més greus amb el que el Museu s'enfronta des de fa molts d'anys és la manca de personal, sobre tot de caràcter tècnic especialitzat en arqueologia d'acord amb els seus seus fons. La coincidència de tancament del Museu Monogràfic per a la finalització de les obres, amb el desallotjament d'un dels magatzems extern, ha afavorit el treball d'ordenació de materials i el seu trasllat, als nous dipòsits d'arqueologia cedits pel Consell d'Eivissa i Formentera a Santa Gertru-

dis amb la col·laboració del personal subaltern del museu. Després de la darrera modificació de data 22 de desembre de 2007 (BOIB Núm. 192 EXT.), el Catàleg de places del Museu Arqueològic ha quedat de la forma següent:

a) FUNCIONARIS				
	PLACES	CREADES	DOTADES	PER DOTAR
Director	1	1	1	0
Tècnics Superiors	1	1	1	0
Restauradora	1	1	1	0
Tècnics d'Arxius i Museus	3	0	0	3
Administratiu	1	0	0	1
Auxiliars Admon.	4	1	1	3
Auxiliar Biblioteca	1	0	0	1
Subalterns	15	11	11 ⁽²⁾	4
TOTAL	27	14	14	12
b) LABORALS				
Subalterns	1	1	1	0
Personal de neteja	2	2	2 ⁽³⁾	0
TOTAL	3	3	3	0
TOTAL PERSONAL	33	20	20	13

(2) Sis dels funcionaris subalterns son interins

(3) Un personal de neteja és interí

Al mateix temps, a càrrec del programa d'inversió de la Direcció General de Cultura, s'han contractat 2 tècnics de Grau Mitja per al programa DOMUS.

VISITANTS

L'any 2010, el Museu Arqueològic de Dalt Vila ha vist reduït el nombre de visitants, motivat pel seu tancament durant els mesos d'octubre, novembre i desembre. No obstant això, aquesta circumstància ha afavorit que les visites escolars s'hagin vist dirigides a la Necròpolis del Puig des

Molins. El nombre total és de 20.628 visitants, que es detallem seguidament:

Visitants	Museu Arqueològic (Dalt Vila)	Necròpolis del Puig des Molins
Visitants tarifa normal	2.440	-----
Visitants tarifa reduïda	303	-----
Visitants tarifa gratuïta	9.469	-----
Visitants escolars	3.726	4.690
Total visitants	15.938	4.690
TOTAL VISITANTS 2010		20.628

BIBLIOTECA

Malgrat que no hi ha personal destinat a la biblioteca del Museu, s'ha pogut inventariar totes les entrades, elaboració de fitxes, actualització informàtica, i s'ha efectuat el buidat de nombroses revistes.

Mitjançant l'intercanvi, adquisició i donacions d'exemplars tant nacionals com internacionals, enguany s'ha produït un increment considerable de publicacions a la biblioteca del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, en total 922 volums. El nombre total de exemplars a data 31 de desembre és de 23.564.

Els ingressos de llibres durant el 2010, han estat els següents :

	NACIONALS	INTERNACIONALS
Monografies	187	76
Revistes	330	192
Actes	24	
Memòries	6	
Catàlegs	61	
Guies	6	
Butlletins	12	
Annexes	9	
Audiovisuals	6	
Homenatge	3	
Diccionaris	8	
Facsimil	2	
Total ingressos	922	

CATALOGACIÓ, CONSERVACIÓ I RESTAURACIÓ

Dins del programa **DOMUS** durant l'any 2010, s'han realitzat les següents tasques:

- Creació de l'arbre de signatures topogràfiques del Magatzems 1 i 2. (MMPM)
- Creació de l'arbre de signatures topogràfiques de les sales i vitrines del MAEF.
- Creació de l'arbre de signatures topogràfiques de la Biblioteca. (MMPM)
- Revisió dels tesausos de llocs geogràfics, tipologies (708) i noms comuns.
- Realització de la relació entre tipologies i objectes.
- Revisió completada de les llistes obertes de llocs específics, autors, editorials i títols de llibres.
- Revisió Directori de Domus.

- Introducció del fons bibliogràfic amb un total de 274 llibres.
- Realització de la relació entre el fons bibliogràfic i el fons museogràfic (en total: 8.796).
- Revisió de caixes del Magatzem núm. 1 e introducció de nous camps des de la caixa 1 fins a la caixa 234.
- Revisió i introducció de documentació gràfica (Fotografies i dibuixos).
- Creació de 198 fitxes per publicar a CERES.

Al taller de restauració, s'han realitzat les tasques habituals del procediment de conservació de peces. Començant per un anàlisi i control: conductivitat de sals, existència de carbonats, humitat, comprovació de l'aparició de clorur, etc. S'ha procedit a la neteja, dessalatge, eliminació de fongs i en definitiva, tractaments per a la restauració i consolidació de les peces que aniran a l'exposició permanent del Museu Monogràfic del Puig des Molins.

Terracota abans de la restauració.

Terracota després de la restauració.

Per altra banda durant l'any 2010, s'ha portat a terme el tractament i restauració d'un total de 65 objectes. La seva relació i composició és la següent:

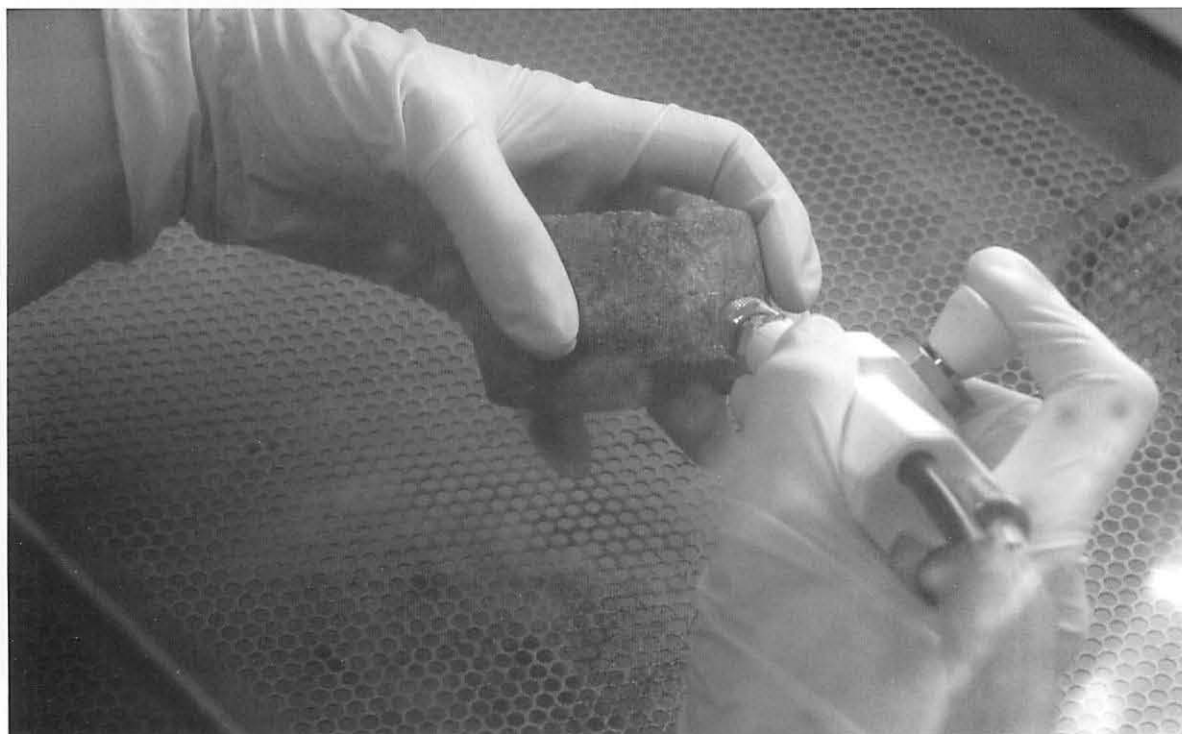
- Ceràmica (terracotes, guerres, plats, bols, llàntries, etc.)..... 237
- Objectes de metall (navalles d'afaitar, miralls etc.) 4
- Vidre i pasta vítria (ungüentaris).....25
- Material de pedra (betils làpides).....3
- Ous d'estruç.....2

Igualment s'ha realitzat el control dels materials dipositats als magatzems del Museu i el del que es troba exposat al Museu Arqueològic de Dalt Vila.

INGRÉS DE MATERIALS

Enguany s'ha ingressat una considerable quantitat de materials, s'han assignat els números corresponents d'inventari segons l'orde d'entrada:

- 2010/1.- Materials procedents de l'excavació d'urgència de can Cantó. Direcció Juan José Marí Casanova.
- 2010/2.- Materials procedents de l'excavació d'urgència del Jardí de la Cúria. Direcció Juan José Marí Casanova.
- 2010/3.- Materials procedents de l'excavació d'urgència del carrer d'Enmig, 3. Direcció Juan José Marí Casanova.
- 2010/4.- Materials procedents del seguiment arqueològic de la dàrsena marina. Direcció Carmen Mezquida Orti.
- 2010/5.- Materials procedents del seguiment arqueològic de l'ala Nord-est de l'Ajuntament d'Eivissa. Direcció Angeles Martín Parrilla.
- 2010/6.- Materials procedent del seguiment arqueològic del carrer Major, 26. Direcció Angeles Martín Parrilla.
- 2010/7.- Materials procedent del seguiment arqueològic del túnel del Baluard de Sant Joan fins a la Plaça de Vila. Direcció Rosa Gurrea Barricarte.
- 2010/8.- Materials procedents del seguiment arqueològic del carrer Sant Elm. Direcció Ana Mezquida Orti.

Caixa de plom en procés de restauració.

- 2010/9.- Materials procedents del seguiment arqueològic del gasoducte d'Endesa a Cala Gració. Direcció Gessica Llop Ramos.
- 2010/10.- Materials procedents del seguiment arqueològic de l'Alqueria Islàmica de la necròpolis del Puig des Molins. Direcció Ana Mezquida Orti.
- 2010/11.- Materials procedents de l'excavació d'urgència en can Mariano Gabriel, ctra. San Miquel, km 7.2. Direcció Juan José Marí Casanova.
- 2010/12.- Materials procedents del seguiment arqueològic a la necròpolis del Puig des Molins. Direcció Ana Mezquida Orti.
- 2010/13.- Materials procedents del seguiment de l'obra al carrer Luci Oculaci, 6. Direcció Carmen Mezquida Orti.
- 2010/14.- Materials procedents de l'excavació d'urgència a can Pere Ferrer, Ctra. Sant Miquel, km 9.700. Direcció Juan José Marí Casanova.
- 2010/15.- Materials procedents de l'excavació del nou hospital de can Misses. Direcció José Torres Costa y Juan Roig Ribas.
- 2010/16.- Materials procedents del seguiment arqueològic del carrer Antoni Palau al Mercat Vell d'Eivissa. Direcció Carmen Mezquida Orti.
- 2010/17.- Materials procedents del seguiment arqueològic del carrer Manuel Sorà, cantonada amb el carrer Mare de Déu. Direcció Carmen Mezquida.
- 2010/18.- Materials procedents de la prospecció de can Vicent Soldat (Pou des Lleó), a Santa Eulària. Direcció Carmen Alfaro Giner.
- 2010/19.- Materials procedents de la prospecció de can Ribes (Pou des Lleó), a Santa Eulària. Direcció Carmen Alfaro Giner.
- 2010/20.- Materials procedents de la prospecció de can Prats (Pou des Lleó), a Santa Eulària. Direcció Carmen Alfaro Giner.
- 2010/21.- Materials procedents de la prospecció de can Maria, es Casalissos (Pou des Lleó), a Santa Eulària. Direcció Carmen Alfaro Giner.
- 2010/22.- Materials procedents de la prospecció de can Miquel d'en Pere (Pou des Lleó), a Santa Eulària. Direcció Carmen Alfaro Giner.
- 2010/23.- Materials procedents de la prospecció de Benissaid (Pou des Lleó), a Santa Eulària. Direcció Carmen Alfaro Giner.
- 21328.- Materials de la prospecció submarina de Figueretes (2002). Albert Martí Menéndez i Glenda Graziani.
- 21353.- Materials de la prospecció submarina de Figueretes (2003). Albert Martí Menéndez i Glenda Graziani.
- 21551.- Materials de Can Servent (2006). Joan Roig Ribas i Arco Iris Eiriz Vidal.
- 21743.- Restes antropològics del carrer Mayor, 16 (2008), Angeles Martín Parrilla, pendent la resta.
- 21748.- Restes antropològics decan Fonoll (2008), Jonathan Castro Orellana, pendent la resta.
- 21756.- Materials de la zona dels hipogeu de ses Païses de Cala d'Hort (2008) Juanjo Marí Casanova.
- 21757.- Materials del carrer Periodista Antoni Manel García, (2008). Juan José Marí Casanova.
- 21758.- Materials del carrer Campanixt, núm. 19, Can Misses, (2008). Juan José Marí Casanova.
- 21759.- Materials del carrer Venda de Cas Serres, núm. 29 Santa Gertrudis, (2008) Juan José Marí Casanova.
- 21760.- Materials del carrer Joan Roman, núm. 1, (2008) Juan José Marí Casanova.
- 21777.- Materials del Castell d'Eivissa, (2009). Marco Aurelio Esquembre (ARPA).
- 21783.- Materials del Camp de Futbol de Sant Rafael (2009) , Juan José Marí Casanova.

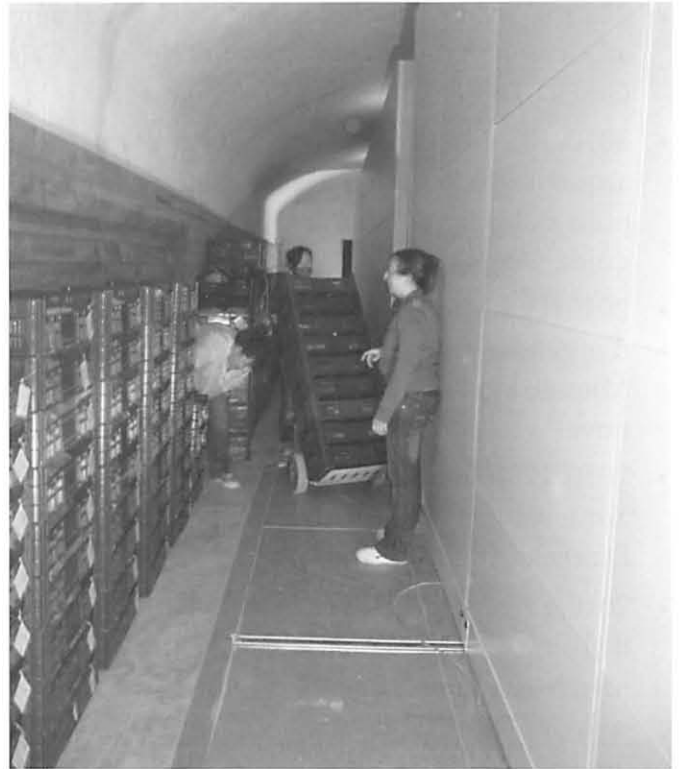
TREBALLS ADMINISTRATIUS

En aquest apartat s'inclouen els informes i gestions relatives al normal funcionament del museu, i que es refereixen a les necessitats generals del centre, a temes de personal, a la gestió del museu, a les despeses i pressupostos, a obres i manteniment de les instal·lacions, així com a totes aquelles consultes o sol·licituds plantejades per qüestions

d'ordre tècnic, bibliogràfic, de préstec de material arqueològic per a exposicions temporals, etc.

Durant l'any 2010, s'han registrat un total de 106 anotacions d'entrades i 535 de sortida.

- Informe dirigit a la Intervenció General d'Hisenda i a la Conselleria d'Educació i Cultura sobre moviments i incidències de la caixa enregistratora del MAEF durant l'any 2009.
- Estudi i revisió de l'esborrany del Reglament de desenvolupament de la Llei de Museus de les Illes Balears.
- Participació en la reunió de la comissió tècnica per tractar l'esborrany de les modificacions al Reglament d'Intervencions Arqueològiques i Paleontològiques.
- Col·laboració amb la Conselleria d'Educació i cultura així com, amb l'Associació d'Amics del Museu en la celebració de la XXVIII Fira del Llibre.
- Memòria de les activitats realitzades pel Museu durant l'any 2009.
- Col·laboració amb la Direcció General d'Innovació i Formació del Professorat en el programa ENTRE ILLES durant el 2on i 3er trimestre del curs 2009/2010.
- Memòries justificatives de la necessitat de realització de contractes menors.
- Informe a la Subdirecció de Museus Estatals sobre la conveniència d'intercanviar les funcions de la Sala destinada a la Col·lecció Sáinz de la Cuesta i la Sala d'Exposicions Temporals del Museu Monogràfic del Puig des Molins.
- Informe sobre la situació dels Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera i la necròpolis del Puig des Molins, dirigit al Ministeri de Cultura.
- Informe sobre la conservació preventiva dels magatzems del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera.
- Realització de certificacions tant a participants en activitats com per a tasques realitzades i relacionades amb el Museu.
- Redacció del Projecte d'Exposició *Las metamorfosis de la arena*, per a l'exhibició al Museu Monogràfic del Puig des Molins.

Trasllat de materials al magatzem de Sta. Gertrudis.

- Realització del calendari anual 2011 del Museu per a la divulgació entre els grups escolars i els visitants del Museu.

ACTIVITATS CULTURALS

Activitats diverses

Col·laboració en les *IV Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears* organitzades pel Govern de les Illes Balears, Consell d'Eivissa, Museu Arqueològic, i la secció d'arqueològica del Col·legi Oficial de Doctor i Llicenciats en Filosofia i Lletres i en Ciències de Balears que varen tenir lloc entre els dies 1 i 2 d'octubre de 2010.

Col·laboració i participació amb l'Associació d'Amics del Museu Arqueològic i l'Associació Ibosim, en la *III Jornada de Recreació Històrica de les Pitiüses* que es va du a terme entre els dies 30 d'octubre i l'1 de novembre de 2010.

Col·laboració amb el Consell Insular d'Eivissa en l'organització i participació de les Nits Blanques, durant tots els divendres des de el dia 2 de juliol fins al 17 de setembre de 2010.

9ª Fira de la Ciència

La temàtica escollida pel Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, per aquesta edició, va ser **Ses Salines, un paradís de biodiversitat**, d'acord amb el reconeixement de l'any 2010 com a l'Any Internacional de la Biodiversitat pel Conveni sobre Diversitat Biològica de les Nacions Unides.

Les activitats que es desenvoluparen a la Fira varen tenir com a eix central el Parc natural de ses Salines que aconsegueix a la perfecció la funció d'equilibri i simbiosi entre el valor cultural i històric, i el valor natural de la pròpia Reserva, amb els seus excepcionals ecosistemes i seves les prades de posidònia.

Ses Salines representen un excepcional valor com a ecosistema de gran biodiversitat, tant vegetal com animal, que s'ha mantingut gràcies a l'ús i explotació racional de la sal amb tècniques tradicionals des de l'antiguitat.

Per altra banda es varen tenir també en compte els vestigis de civilitzacions antigues i les petjades històriques a les Pitiüses també estan presents al parc natural com les restes trobades al jaciment fenici de sa Caleta (declarat també Patrimoni de la Humanitat per la UNESCO), i a les torres de defensa disperses al llarg de tot el litoral del parc. La presència de la mil·lenària indústria salinera, amb tot el seu valor històric, cultural i socioeconòmic afegeix, a més, una singularitat paisatgística de gran bellesa i rellevància, perfectament integrada als ecosistemes naturals.

Dia Internacional dels Museus

El dia 18 de maig, és el Dia Internacional dels Museus que es celebra conjuntament amb la resta dels museus de les illes d'Eivissa i Formentera. El lema de l'any 2010, *Museus per a l'harmonia social*, en el que l'amfitrió va ser el Museu d'Etnologia d'Eivissa, és una invitació a què els museus es constituïssin en espais i fòrums compromesos amb la construcció d'una convivència equilibrada i justa, basada en el diàleg, la tolerància, el

pluralisme i el respecte a la diferència, que garanteixen la diversitat cultural. Per a la commemoració d'aquest dia un concert a càrrec del grup *The Lost Mountain Orchestra*, a la Sala d'Exposicions de S'Alamera, amb l'oferiment d'una copa de cava a la finalització de l'acte.

El Museu Arqueològic també va oferir accés gratuït al museu durant la setmana de portes obertes.

9ª Setmana de la Ciència i la Tecnologia

El Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera ha participat al certamen de la Setmana de la Ciència, organitzant tres tallers didàctics entorn a la temàtica de l'heràldica.

- El primer taller tenia com a títol: Reis, cavallers i pagesos. Un passeig per a l'edat Mitjana, amb la finalitat de donar una visió general de l'Edat Mitjana a través de la societat i explicar els tres estaments que existien: La noblesa, el clergat i la pagesia, amb els elements característics de cada grup social.
- El segon taller va estar dedicat als Escuts d'armes, en el qual els nens van dibuixar el seu escut d'armes familiar amb els cognoms i la seva simbologia amb una breu explicació de l'origen de l'heràldica, que va ser seguit amb gran interès pels participants.
- El tercer taller de caràcter lúdic va estar dirigit a apropar als participants a l'època medie-

Setmana de la Ciència. (Foto J.A. Riera. *Diario de Ibiza*)

val mitjançant jocs. Es varen realitzar diverses activitats tals com:

1. Jocs de Taula: Els escacs, l'alquerque de IX, i l'alquerque de XII.

2. Jocs de d'acció: La soule, el palmell, llançament de pes i de javelina, tir amb fletxa a una diana, bitlles, la corda, la cota de malles, les xanques i la chueca.

Aquestes activitats varen tenir molta acollida i els participants varen aprendre a veure i valorar l'època medieval. Cada dia els tallers han acollit a uns 60 estudiants de tal manera que el total de participants varen ésser aproximadament uns 600 durant la setmana.

XXIV Jornades d'Arqueologia

Fenicio-Púnica

Del 22 al 26 de novembre de 2010 varen tenir lloc les XXV Jornades d'Arqueologia fenici-

Presentació de les "XXV Jornades de Arqueologia Fenicio-Púnica".

(Foto Ester Requena. *Ultima Hora Ibiza*)

La professora Ana Delgado a les "XXV Jornades d'Arqueologia Fenicio-Púnica".

(Foto German G. Lama. *Ultima Hora Ibiza*)

púnica dedicades a la producció ceràmica i que varen portar com a títol: "Yöserim: "La producció terrissera fenicio-púnica a occident", que varen tenir lloc a la Sala d'Actes del Museu Monogràfic del Puig dels Molins, amb el programa següent:

- 22 de novembre: "La producción de cerámica fenicia en el extremo occidente: Los alfares del cerro del villar (siglos VII-VI a. C.)", impartida per la Dra. Ana Delgado Hervás, professora de la Universitat Pompeu Fabra de Barcelona.
- 23 de novembre: "Alfarería en el extremo occidente fenicio del renacer tardoarcaico en las transformaciones helenísticas", pel Dr. Antonio M. Sáez Romero, investigador de l'Àrea d'Arqueologia de la Universitat de Cadis.
- 24 de novembre: "La producción alfarera extremo occidental entre los siglos III y I a. C.", presentada per la Dra. Ana Mª Niveau de Ville-dary y Mariñas, Investigadora del Programa "Ramón y Cajal" a la Universitat de Cadis.
- 25 de novembre: "El barrio alfarero de la Ibiza púnica", impartida pel Dr. Joan Ramon Torres, tècnic de Patrimoni i Arqueologia del Consell Insular d'Eivissa.

AULA DE CINEMA HISTÒRIC 2010
II CICLE DE PEL·LÍCULES DEDICAT A L'ANTIGA GÈCIA

PRESENTACIÓ A càrrec de JONI CULEDA CUMÍ

Ellicus, 2 de desembre: RAMON Y CAJAL
 Lleure Unit - Estats Units, DCL. Directors: Ken Chaffes. Intèrprets: Todd Armstrong, Nancy Evack, Niall MacCinnis, Peter Blackman.

Ellicus, 3 de desembre: EL COLOSO DE RODAS
 Espanya - Itàlia - França, DCL. Directors: Sergio Leone. Intèrprets: Cary Elwes, Leo Maslari, Georges Marchal, Conrad Kamartin.

Ellicus, 16 de desembre: LA BATALLA DE MARATHON
 Itàlia - França, DCL. Directors: Jacques Tourneur. Intèrprets: Steve Leeves, Mylene Lamrock, Laila Eccca, Emanuele Varca.

Ellicus, 23 de desembre: LA DESTRUCCIÓ DE CORINTH
 Itàlia - França, DCL. Directors: Marc Costa. Intèrprets: Jacques Ver-nas, John Ewew Barrymore, Geneviève Grad, Clamma Maria Canale.

MUSEU MONOGRÀFIC DEL PUIG DES MOLINS
SALA DE CONFERÈNCIES
 Hora: 20:00 h
 Activitat gratuïta (capacitat limitada).

Amb la col·laboració de:

Programa de l'aula de Cinema Històric.

- 26 de novembre: *“La presencia de cerámicas pánicas ebusitanas entre los iberos del norte (siglos VI-VII a. C.): Evidencia de unas relaciones privilegiadas”*, pel Dr. David Asensio i Vilaró de la Universitat Autònoma de Barcelona.

Aula de Cinèma Històric

S'ha continuat amb el cicle de cinema històric iniciat el passat any. Es varen seleccionar quatre pel·lícules clàssiques dins de la temàtica de Grècia Antiga, que varen ser presentades per Sr. Antoni Cuerda Cusiné i projectades a la Sala de Conferències del Museu Monogràfic del Puig des Molins. El cicle va contar amb els títols següents:

- 2 de desembre: *Jasón i los Argonautas* (1963) dirigida per Don Chaffey.
- 9 de desembre: *El Coloso de Rodas* (1961) dirigida per Sergio Leone.
- 16 de desembre: *La batalla de Maratón* (1959) dirigida per Jacques Tourneur.
- 23 de desembre: *La destrucción de Corinto* (1961) dirigida per Mario Costa.

GABINET DIDÀCTIC PROGRAMA VIU LA CULTURA

Aquest programa, té com a objectiu l'organització, la coordinació i la planificació d'activitats culturals destinades als centres escolars. Durant aquest programa es realitzen visites al Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, a la necròpolis Puig des Molins, al jaciment de Sa Caleta i a ses Païsses de Cala d'Hort. Així mateix, es realitza l'activitat *“El museu a l'escola”*.

Amb aquestes visites els estudiants complementen el seu aprenentatge, fomentant els coneixements de la seva història antiga, l'estima i respecte del patrimoni i la cultura pròpia i coneixements s'explica el procés d'investigació i conservació del material i la definició de les peces.

Per aquest motiu s'ha intentat augmentar la qualitat de les visites amb l'actualització, ampli-

ció i creació de nous materials, nous jocs i més activitats didàctiques per a cobrir la demanda dels centres educatius. Aquestes activitats i recursos didàctics, com ara les maletes didàctiques o els tallers, que han quedat reflectits a Memòries d'anys anteriors, són imprescindibles per a poder ampliar el número de centres escolars i d'alumnes visitants. L'any 2010, els centres que han utilitzat el programa Viu la Cultura ha estat un total de 26, amb un total de 3.128 alumnes.

PUBLICACIONS DE L'ANY 2010

Durant l'any 2010 s'ha publicat un nou volum de la sèrie Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera.

- Volum número 65: AAVV, *“Aspectos suntuarios del mundo Fenicio-Púnico en la Península Ibérica. XXIV Jornades d'Arqueologia Fenicio-Púnica (Eivissa, 2009), València, 2010, 136 pàgines amb figures i làmines.*

Aquesta publicació recull les ponències presentades a les XXIV Jornades d'Arqueologia: Dra. Teresa Carreras Rosell: *“Ungüentos y perfumes en el mundo Fenicio-Púnico”*; Dr. Javier Jiménez Ávila: *“Bronces fenicios: ¿Los bronces de los fenicios?”*; Dra. María Luisa de la Bandera Romero: *“La joyería fenicio-púnica: Una valoración técnica y social en el marco de la Península Ibérica e Ibiza”*; Dr. Enrique García Vargas: *“Tejidos y tintes como objetos de lujo y símbolo de estatus en la colonización fenicio-púnica. Una propuesta de contextualización histórica”*; Dra. Helène le Meaux: *“Los marfiles peninsulares del principio del 1º milenio antes de Cristo: Estado de la cuestión”*.

PROJECTES I TREBALLS D'INVESTIGACIÓ

Continuen realitzant-se diversos programes d'investigació que varen iniciar-se a anys anteriors o que han estat prorrogats:

- **Projecte: DressID Clothing and Identities. New perspectives on Textiles from the Roman Empire.** Entitat financera: *Education, Audiovisual and Culture Executive Agency* de la Unió Europea, dins del programa Culture 2007-2013. Referència: *Contract n. 2007-1765/001-001 CTU COOPMU.*
 Institucions participants: *Centre for Textile Research de Copenhagen, el Royal Institute for Cultural Heritage de Brussel·les, la University of Crete (Rethymnon, Grècia), la Universitat de València, la University of Sheffield (Regne Unit), el Naturhistorisches Museum de Viena (Àustria) i el Curt-Engelhom-Stiftung für die Reiss-Engelhom-Museen de Manheim (Alemanya).* Investigador principal: Prof. Dr. Michael Tellenbach (Manheim).
 Investigador responsable: Dra. Carmen Alfaro Giner.
 Nombre d'investigadors participants: 25.
 Duració: 7 anys (2007-2013). En aquest projecte hi participa com a investigador el Sr. Benjamí Costa.
- **Projecte Tinnit en Ibiza: La cueva de Es Culleram.**
 Entitat financera: *Ministerio de Educación y Cultura (HUM 2007-63574).*
 Institucions participants: *Universitat de Sevilla (Dept. d'Història Antiga).*
 Investigador responsable: Dra. Maria Cruz Marín Ceballos.
 Pròrroga 2 anys (2010-2011).
 En aquest projecte hi participen com a investigadors el Dr. Jordi H. Fernández i la Sra. Ana Mezquida Orti.
- Participació en el **IV Congreso Ibérico de Egiptología.** Lisboa, 13-17 de setembre de 2010, presentant les comunicacions següents:
 - López Grande, M.J.; Mezquida Orti, A.; Fernández, J.H. i Velázquez Brieva, F.: *Inscripciones egipcias en amuletos hallados en Ibiza.*
 - López Grande, M.J.; Velázquez Brieva, F.; Mezquida Orti, A.; i Fernández, J.H.: *Amuletos de tipo udjat procedentes de Ibiza.*
- Mezquida Orti, A.; Fernández, J.H.; López Grande, M.J. i Velázquez Brieva, F.: *Un amuleto egipcio en una cremación púnica de la Necrópolis del Puig des Molins (Ibiza): estudio conceptual.*
- Participació en les **IV Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears.** Eivissa 1 i 2 d'octubre de 2010, presentant la comunicació següent:
 - Fernández, Jordi H. y Mezquida Ana: *Sobre el sistema de cierre de los hipogeos púnicos de Ibiza.*
- Igualment, com a resultat dels treballs d'investigació desenvolupats en el MAEF i amb col·laboració amb altres investigadors, s'han publicat els següents treballs relacionats amb Eivissa i els materials dels fons del Museu:
 - Mezquida, A. i Fernández, Jordi H. (2010): *La necrópolis del Puig des Molins: pasado y presente,* En " *Viejos yacimientos, nuevas aportaciones*" A. Rodero i M. Barril (Coords). *Ministerio de Cultura. Museo Arqueológico Nacional* Cicle de conferències, (Madrid 10-11 desembre 2008) Edició digital, Madrid.
 - Fernández, Jordi H.; Jiménez, Helena i Mezquida Ana: (2010) "*Aportación al estudio de la manufactura de las figuras de tipo acampanado del santuario de Tinnit de es Culleram (Ibiza)*". *XVIII Convegno Internazionale di Studi L'Africa Romana,* (Olbia, 2008). Roma, pp. 1055-1068.
 - Fernández, Jordi H. i Mezquida Ana (2010): *Una incineración excepcional arcaica en urna lítica de la necrópolis del Puig des Molins.* En *II Coloquio Internacional del Centro de Estudios Fenicios y Púnicos. Los púnicos de Iberia: proyectos, revisiones, síntesis.* (Sevilla, 30 setembre - 2 de octubre de 2009). *Mainake XXXII,* pp. 499-523.
 - Fernández, Jordi H. Informació del MAEF: Memòria de les activitats del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera durant l'any 2009. *Fites,* 10, pp. 55-68.

COL·LABORACIÓ AMB ALTRES INSTITUCIONS

• Associació d'Amics del M.A.E.F. i Ajuntament d'Eivissa

El Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera i la seva Associació d'Amics col·laboren conjuntament amb l'Ajuntament d'Eivissa en les teatralitzacions "Es Porxet, un passeig per la història", en els tallers "Al museu en família" i amb les visites concertades per els majors tant al MAEF com a la Necròpolis del Puig del Molins, "Els majors al museu".

COL·LABORACIÓ AMB INVESTIGADORS

- Col·laboració amb la Sra. Alicia Vendell Betí en la seva consulta de materials ceràmics d'època púnica trobats a les diverses excavacions de

les Pitiüses per l'estudi de la seva tesi doctoral "Alimentació a l'Eivissa púnica (segles V-II aC.)".

- Col·laboració amb la Sra. Marian García del *Instituto del Patrimonio Cultural Español*, amb l'estudi dels pigments de 17 peces del Santuari de Es Culleram.
- Col·laboració amb la Dra. Brigitte Quillard del *Laboratoire des Études Sémitiques Ancienne. Collège de France*, de París, en l'estudi d'unes tres peces de joieria del Museu, que seran publicades a la revista editada a per a la publicació "Histoire de l'Art et d'Archeologie de l'Université Catholique du Louvain. 1979/1987". Vols. I i II.
- Col·laboració amb el Dr. Massimo Botto del *Istituto di Studi sulle Civiltà Italiane e del Mediterraneo Antico (ISCIMA)*, de Roma, sobre l'estudi de Ceràmica Ebusitana.

Visites guiades a la Necròpolis del Puig des Molins.

INFORMACIÓ

de l'AAMAEF

Helena Jiménez Barrero

Durante el año 2010, la Asociación de Amigos del Museo Arqueológico de Ibiza y Formentera (AAMAEF), como viene siendo habitual continuó con las actividades de promoción y difusión cultural habituales, aquellas que ya tienen un puesto fijo en la vida social de la isla y otras que pese a su novedad han irrumpido con fuerza en el panorama cultural y de las que nos sentimos especialmente orgullosos.

Sin duda, una de las novedades que arrancaron con fuerza son las visitas teatralizadas, bajo el nombre de “*Es Porxet*, un paseo por la historia”. Se realizaron entre los meses de Enero y Mayo, y desde Julio a Diciembre del año 2010. Se trata de una actividad que tiene como marco incomparable la

Los pequeños asistentes al *Taller d'Arqueologia* descubriendo un enterramiento púnico con su ajuar funerario.

casa pagesa de *Es Porxet*, que se encuentra situada dentro de los límites de la Necrópolis del Puig des Molins, donde a lo largo de aproximadamente una hora, un grupo formado por veinte espectadores recorren de la mano de una guía especializada los diferentes acontecimientos históricos acaecidos en la necrópolis a lo largo del tiempo. Una serie de escenas ambientadas en época púnica, romana, islámica, e incluso entrado el siglo XX, se presentan de forma amena y entretenida ante los ojos de los espectadores. Se trata de una sucesión de diferentes momentos históricos vinculados con el pasado como cementerio urbano de la necrópolis, y también de una serie de escenas de corte cotidiano que nos acercan a la vida rural y familiar de los habitantes de la casa pagesa, a las actuaciones arqueológicas llevadas a cabo en el yacimiento, a los primeros momentos del estallido turístico o a la reciente incorporación de la casa pagesa a las actividades didácticas e infantiles llevadas a cabo por el MAEF. Las teatralizaciones cuentan con la colaboración de la Asociación de Recreación Histórica Ibosim y de diferentes aficionados a la historia, ninguno de ellos actores profesionales, que intentan acercar el patrimonio y el mundo arqueológico a todos aquellos interesados en el mismo. Las visitas se suelen realizar el segundo y el cuarto domingo de cada mes, salvo que por motivos de calendario coincidan con alguna festividad, además el horario cambia atendiendo a las estaciones y a la disponibilidad de luz. Es una actividad, que está recibiendo una gran atención mediática y de público, no sólo por parte de los turistas que visitan la isla, sino, de nuestros propios socios, y que se realiza en colaboración con *l'Ajuntament d'Eivissa*.

Otra de las actividades con las que la AAMAEF cuenta con la colaboración de *l'Ajuntament d'Eivissa*, son los talleres denominados *Al Museu en Família*, donde los más pequeños en compañía de un miembro adulto de la familia pueden acercarse mediante juegos y actividades plásticas a alguno

Elaboración de jabones y sales perfumadas en una de las jornadas de *Al Museo en familia*.

Escena funeraria romana durante una de las representaciones de la teatralización "*es Porxet, un passeig per la Historia*"

de los fascinantes escenarios históricos propuestos. Las plazas son limitadas para 20 personas, los niños con edades comprendidas entre los 6 y los 12 años y el escenario es también la casa pagesa de *Es Porxet*.

- 23 de enero: La escritura en la Antigüedad, un viaje por los diferentes formas de escritura a lo largo de la Historia, y sobre todo por las sociedades egipcia, fenicia, púnica y romana.
- 21 de febrero: La magia de los huevos de avestruz decorados, una de las artes suntuarias más características del pueblo fenicio-púnico, a partir de huevos realizados con papel maché, cada uno de los asistentes pudo poner en práctica sus habilidades artísticas.
- 20 de marzo: La fundición de metal, un proceso complejo que supuso un antes y un después en la historia de la humanidad. Como la mayoría de los metales tienen un proceso de fundición compleja, las prácticas se realizaron con plomo, que funde a una temperatura relativamente baja.
- 18 de abril: Viaje al mundo de los faraones, los monarcas egipcios tenían una vida compleja, llena de rituales y ceremonias públicas y privadas, acercarse a su historia desde una óptica divertida puede ayudar a comprenderlos mejor
- 8 de mayo: La joyería púnica, en este taller pudieron conocer los diferentes tipos de joyas encontradas en la isla.
- 22 de mayo: Las máscaras de teatro en la Antigüedad, en este taller se realizaron máscaras

de diferentes materiales, tal y como los artistas griegos y romanos hicieron con las que se empleaban para los espectáculos teatrales.

- 20 de junio: Los juegos en la Antigüedad: Siempre nos ha gustado jugar, y los hombres, mujeres y niños de la Antigüedad, no son una excepción, en este taller se demostró porque.
- 23 de octubre: Perfumes, jabones y ungüentos: los olores de la Antigüedad. En este taller descubrieron algunos de los secretos mejor guardados de la Antigüedad.
- 21 de noviembre: Los primeros artistas: el arte en las cuevas, los primeros seres humanos pintaban y dibujaban lo que veían, empleando técnicas artísticas que a veces resultaron complejas y divertidas para nuestro pequeños artistas.
- 12 de diciembre: Detrás de los pasos de la estrella: la Navidad en la historia. No todas las sociedades celebran las Navidades como nosotros, hay multitud de ritos y costumbres que sorprendieron a los asistentes a este taller.

Y como no sólo a los más pequeños les interesa el mundo de la historia y la arqueología, para los más mayores, se organizaron este pasado año una serie de visitas, bajo el nombre genérico de los Mayores y el Museo, en que acompañados por la monitora de didáctica del MAEF, Carmen Mezquida Orti, se realizaron visitas guiadas, tanto a la Necrópolis del Puig des Molins como al Museo Arqueológico de Dalt Vila. Siguiendo con nuestras actividades relacionadas con los niños, un año más debemos destacar el

Taller d'arqueologia, que se viene realizando para chavales de entre 8 y 14 años de edad en los meses de verano. Este año se llevaron a cabo varios grupos para pequeños historiadores de entre 5 y 7 años, los conocidos como *Mini Tallers*, que realizan de éste modo una primera aproximación al mundo de la Arqueología en la Necrópolis. Otra de las novedades con mayor aceptación del verano, fue la realización de dos de los turnos contando con la colaboración de monitores bilingües que desarrollaron todas las actividades en inglés.

Entre los objetivos fijos de esta actividad se encuentra acercar a los niños a los métodos y técnicas de la arqueología más tradicional. También es una forma amena y divertida de comprender de una manera global las características y el desarrollo histórico y cultural de la Necrópolis del Puig des Molins, aprendiendo a manejar las nociones cronológicas e históricas básicas. Los alumnos se sumergen en algunos de los rasgos más significativos de las formas vida en la Antigüedad a partir de la recreación de tareas y oficios de la época, comparándolas con sus equivalentes modernos (horneado de pan, fundición de metal, realización de cerámica, mosaico, textiles...). Entre los asistentes se trata de fomentar el interés y el respeto hacia el patrimonio histórico y cultural de la isla, realizando visitas guiadas a partes de la Necrópolis del Puig des Molins, que no están abiertas al público general, y a otros yacimientos o monumentos de interés como las Murallas Renacentistas; el Centro de Interpretación *Madina Yabisa*, la Curia o Sa Caleta. Al profundizar en la arqueología experimental los alumnos comprenden mejor los procesos técnicos primitivos y como los arqueólogos intentan resolver cuestiones planteadas por la arqueología teórica de forma didáctica y atractiva. Por otro lado la excavación simulada en los alrededores de la casa payesa de *Es Porxet* facilita la comprensión de aspectos técnicos aparentemente complejos, pero tratados de forma amena y entretenida. Así la recuperación de artefactos arqueológicos de diferentes materiales, de restos óseos y faunísticos, la fotografía, la planimetría, el dibujo arqueológico o las técnicas de restauración de materiales in situ, se transforman en un divertido juego.

En cuanto a una de las actividades más esperadas por los socios, el viaje cultural organizado por la AAMAEF, tuvo como destino el fascinante Perú. Se trata sin duda de uno de los viajes más especiales organizados por la Asociación y que logró poner los dientes largos aquellos socios que no tuvimos la suerte de poder acudir. Siempre nos queda el consuelo de ojear las fotos que trajeron de recuerdo.

Como ya viene siendo habitual el 23 de abril la AAMAEF salió al Paseo Vara de Rey de Eivissa, para celebrar el día del libro con motivo de la festividad de *Sant Jordi*. Tres días antes se había invitado a la prensa, a los socios de la asociación y demás interesados a la presentación oficial del libro "Los nombres e importancia arqueológica de las

El presidente de la AAMAEF, José Manuel Vázquez Cora y el nieto del autor, Mariano Llobet Roman durante la presentación del libro "Los nombres e importancia arqueológica de las Islas Pythiusas". (Foto de Germán G. Lama, Última Hora)

Islas Pythiusas", una reedición de la obra de Joan Roman i Calbet, que supuso un antes y un después en el conocimiento de la Historia de Ibiza en la Antigüedad, la publicación se puso por primera vez a la venta con motivo de la celebración del Día del libro.

Además recordemos a nuestros socios y a todas aquellas personas interesadas, que a pesar de que las tiendas de los museos se encuentren temporalmente cerradas por obras, pueden adquirir cualquiera de nuestras publicaciones y reproducciones en las oficinas del Museo Monográfico Puig des Molins, con el habitual descuento para los socios de la AAMAEF.

Los asistentes al viaje a Perú en las ruinas de Machu Picchu.

ASSOCIACIÓ D'AMICS DEL MUSEU ARQUEOLÒGIC
D'EIVISSA I FORMENTERA